

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ ANABİLİM DALI

İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ BİLİM DALI

MUHAMMED ABDUH VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET FURKAN ÖREN

İstanbul, 2013

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMELİĞİ ANABİLİM DALI

İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMELİĞİ BİLİM DALI

MUHAMMED ABDUH VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET FURKAN ÖREN

DANIŞMAN: PROF. DR MEHMET FARUK BAYRAKTAR

İstanbul, 2013

KISALTMALAR

AÜİFD	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
akt.	Aktaran
bk.	Bakınız
C.	Cilt
çev	Çeviren
DKAB	Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi
DİA	Diyanet İşleri Ansiklopedisi
DEÜİFD	Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
der.	Derleyen
Ed.	Editör
Fak.	Fakülte
haz.	Hazırlayan
Hz	Hazreti
MÜ:	Marmara Üniversitesi
p.	Page
TİA	Türk İslam Ansiklopedisi
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Vb.	Ve benzeri
Vs.	Vesaire
yy.	Yüzyıl

yay.: Yayınları

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ Anabilim
Dalı İLKÖĞRETİM DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ ÖĞRETMENLİĞİ Bilim Dalı
TEZLİ YÜKSEK LİSANS öğrencisi MEHMET FURKAN ÖREN'nin MUHAMMED
ABDUH VE EĞİTİM GÖRÜŞLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun
17.07.2013 tarih ve 2013/28-49 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / oy çokluğu
ile Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi 10 / 10 / 2013

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

1. Tez Danışmanı	Prof. Dr. M.FARUK BAYRAKTAR
2. Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. BANU GÜRER
3. Jüri Üyesi	Yrd. Doç. Dr. FARUK TUNCER

İmzası

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	1
1. Araştırmanın Konusu ve Önemi.....	2
2. Araştırmanın Yöntemi.....	2
3. Araştırma İlgili Çalışmalar.....	3

MUHAMMED ABDUH, HAYATI, ESERLERİ VE ETKİSİ

1. Muhammed Abduh'un Hayatı	4
2. Muhammed Abduh'un Eserleri	10
3. Muhammed Abduh'un Etkilendiği Kişiler.....	15
3.1. Muhammed Abduh'un Etkilendiği Müslüman Düşünürler.....	15
3.2. Muhammed Abduh'un Etkilendiği Avrupalı Düşünürler.....	17
4. Muhammed Abduh'un Etkilediği Kişiler.....	18
5. Muhammed Abduh'un Medreselere Bakışı.....	20
6. Muhammed Abduh'a Göre İlim ve İlimlerin Tasnifi.....	29
6.1. Muhammed Abduh'a Göre İlim ve Önemi.....	29
6.2. Muhammed Abduh'a Göre İlimlerin Tasnifi.....	32
6.2.1. Dini İlimler.....	33
6.2.2. Felsefe.....	34
6.2.3. Edebiyat ve Tarih.....	34
6.2.4. Sihir ve Büyü (Astroloji).....	34

MUHAMMED ABDUH'UN EĞİTİM VE DİN EĞİTİMİ GÖRÜŞLERİ

1. Muhammed Abduh'un Eğitimle İlgili Görüşleri	37
1. 1. Çocuk Eğitimi.....	41
1. 2. Kadın Eğitimi.....	45
1. 3. Fakir Çocukların Eğitimi.....	47
1. 4. Müfredat ile İlgili Görüşleri.....	52
2. Muhammed Abduh'un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri	56
2. 1. Abduh'un Ahlak Eğitimi İle İlgili Görüşleri.....	60
2. 2. Ezher Medresesi İle İlgili Çalışmaları.....	67
Sonuç.....	78
Kaynakça.....	103
EKLER	
Ek I. Muhammed Abduh'un Sultan İkinci Abdülhamit'e Gönderdiği Rapor	82
Ek II. Muhammed Abduh'un Sultan İkinci Abdülhamit'e Gönderdiği Raporun Tercümesi	92

GİRİŞ

19 yy da yaşamış olan Muhammed Abduh, dönemin sömürgesi konumunda olan İslam coğrafyasını kurtarmak, emperyalist devletlere karşı toplumu bilinçlendirmek, eğitim ve öğretim faaliyetlerini geliştirmek için mücadele etmiştir. Abduh, son nefesini verirken bile İslam dünyasının içerisinde bulunduğu sıkıntılardan dert yanmış, Müslümanların bilinçsizliğini eleştirmiştir.

Dönemin İslam toplumunun büyük sıkıntılarında birisi de eğitim ve öğretim ile ilgiliydi. Bu dönemde İslam coğrafyasında medresenin eğitim biçimi yoğun tartışmalara neden olmaktadır. Abduh, eğitim meselesi üzerinde bilhassa durmakta, her fırsatta eğitimin köklü bir ıslahata ihtiyacı olduğunu vurgulamaktadır. Mısır toplumunun eğitim ve öğretimde gerekli değişiklikleri yapmadan kalkınamayacağını fark eden Abduh, bu konuda radikal teklifler sunmakta, sunduğu bu teklifler, onun çağdaşı olan bazı âlimlerce eleştirilmesine, zındıklıkla suçlanmasına neden olmaktadır.

Onun bu şekilde eleştirilmesinin nedeni, kuşkusuz ki problemlere getirmiş olduğu çözümlerin farklı olması, değişik düşünceler üretmesi ve gelenekten farklı düşünmesiydi. O bilhassa eğitim konusunda farklı arayışlara yönelmekte, değişik çözüm önerileri sunmaktaydı. Onun bu cesur çıkışları, orijinal fikirleri, onu kendi çağında bile ilgi odağı haline getirmiş, kimi düşünürlerin onun etkisinde kalmasına neden olmuştur. Bu konuda en iyi örnek cumhuriyet dönemine damgasını vurmuş olan Mehmet Akif Ersoy'dur. Ersoy, şiir ve yazılarında sık sık ondan bahsetmekte ve yazılarında zaman zaman onun fikirlerini işlemektedir.

Abduh'u kendi çağdaşlarından ayıran en önemli özelliklerinden bir de onun sadece dini bilgilere değil, zamanın bir takım çağdaş bilgilerine de vakıf olması ve değişik görüşlere ilgi duymasıdır. Onun eserlerinde bilhassa Avrupa'nın felsefi akımlarının izleri görülmekte, Batı felsefesine derin bir vukufiyetinin olduğu gözlemlenmektedir. Abduh, Avrupa'nın din ve bilim anlayışını tercümelerinden öğrenmemek ve bizzat kendi kaynağından öğrenmek için kırk yaşlarında Fransızca'yı öğrenmiş, kütüphanesinde İngiliz ve Fransız düşünürlerin eserlerini de bulundurmıştır. Onun eğitimle ilgili faaliyetlerini öğrenmek günümüz açısından da önemlidir. İşte bu çalışmada Muhammed Abduh'un eğitim ve öğretimle ilgili görüş ve

düşünceleri işlenecektir. Zira onun bu alanda verdiği mücadele, günümüzü anlama açısından da son derece önem arz etmektedir.

1. Araştırmanın Konusu ve Önemi

Eğitim ve öğretim geçmişten günümüze, üzerinde önemle durulmuş bir meseledir. Eğitimle ilgili sağlıklı karar vermek, sağlıklı sonuçlara ulaşmak, geçmişte yaşanan problemleri ve bu problemler etrafında söylenen çözüm önerilerini analiz etmekten geçer. Geçmiş sağlıklı bir şekilde irdelemeden, geleceğe sağlıklı bir adım atmak mümkün değildir. Bu çalışmanın temel amacı, modern İslam düşüncesinin kurucularından olan Abduh'un eğitim görüşlerini açıklamak ve böylece bu duruma bir katkı sunmaktır. Bu anlamda çalışma, 19. yüzyılda meydana gelen değişim ve dönüşüm rüzgârı karşısında, Abduh'un dönemin eğitim kurumlarından birisi olan medrese ile ilgili görüş ve düşüncelerini ortaya koymaya çalışılacaktır.

Din eğitimi daha önce olduğu gibi, günümüzde de tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Abduh'un dönemin şartları içerisinde önerdiği, yaptığı ve söylediği bir takım şeylerin anlaşılması, günümüz eğitimcilerinin ve özellikle din eğitimcilerinin yararlanacağı bir kaynak niteliğindedir. Bu açıdan Abduh'un o dönemde eğitim ve öğretimle ilgili söyledikleri günümüz açısından da son derece önemlidir. Bu çalışma, Abduh'un eğitim ve öğretimle ilgili görüşlerini inceleyerek bu amaca hizmet etmek için yapılmıştır.

2. Araştırmanın Yöntemi

Bu araştırmanın tümünde betimsel bir yaklaşım izlenmiştir. Araştırılan kişi ile ilgili birincil kaynaklardan istifade edilmeye gayret edilmiştir. Bununla birlikte Abduh ile ilgili yapılmış olan çeşitli çalışmalardan da istifade edilmiştir. Abduh ile ilgili olumlu/olumsuz tüm yaklaşımlar okunmuş ve tarafsızlık ilkesine dikkat edilmiştir. Üzerinde çokça araştırma yapılan, makale yayımlanan birinin tüm yönleriyle incelenmesi gayet zordur. Bu durumun farkında olarak bu çalışmada onun sadece eğitimci yönü üzerinde durulmuştur. Abduh'un yazmış olduğu yazıların orijinal haline ulaşma imkânımız olmadığından, bu konuda güvenilir olan ve genelde Abduh'la ilgili araştırmalarda çokça referans verilen Muhammed Ammara'nın antolojik çalışması olan "*A'malü'l-Kamile'den*" istifade edilmiştir.

3. Konuyla İlgili Çalışmalar

Abduh'un eğitim ve öğretimle ilgili görüşlerine yönelik birçok çalışma bulunmaktadır. Bunların başında gelen ilk eser, Abduh'un hayatı boyunca kaleme aldığı yazılarının bir derlemesi olan Muhammed Ammara'nın "*A'malü'l-Kamile*" adlı antolojik çalışmasıdır. Bu eserin üçüncü cildinde Abduh'un eğitim ve öğretime yönelik yazıları yer almaktadır. Yine buna benzer bir çalışmada Ali Zey'uri'nin "*el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*" adlı çalışmasıdır. Burada Zey'uri'nin Abduh'un eğitimle ilgili tüm yazılarını derlediği görülmektedir.

Abduh'un eğitim ve öğretimle ilgili düşüncelerini işleyen bir diğer çalışma da, Abbas Mahmud tarafından yazılmış olan "*Abkariyy'ül Islahi ve't-Ta'limü'l İmam Muhammed Abduh*" adlı çalışmadır. Bu çalışma Abduh'un eğitim görüşleri ve onun eğitim -öğretime yönelik çalışmalarını konu etmektedir.¹

¹ Abduh üzerinde yapılmış çalışmaları konu alan detaylı bir yazı için bk. Halil Taşpınar, "Muhammed Abduh Bibliyografyası", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII/2, s. 261- 289.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ABDUH, HAYATI, ESERLERİ VE ETKİSİ

1. Muhammed Abduh'un Hayatı

Tam adı Muhammed Abduh b. Hasan Hayrullah et-Türkmeni² olan Muhammed Abduh, 1849 yılında Mısır deltasında bulunan Bahire Kasabasına bağlı Mahallet'ün Nasr Köy'ünde dünyaya gelmiştir.³ Babası Türk asıllı bir göçmen⁴, annesi ise Hz. Ömer'in torunlarından olan Abduh, ailesiyle birlikte önceleri Tanta'da yaşamıştır. Mısır yöneticisi Mehmet Ali Paşa'nın (1769–1848) vergi tahsildarlarının baskılarından dolayı, ailesi Tanta'dan ayrılıp, Mahallet'ün Nasr köyüne yerleşmiştir.⁵ Babası diğer çocuklarının ziraatla uğraşmasını isterken, onun okumasını istemiştir. Babasının bu şekilde davranmasında, Abduh'un ailenin en küçük çocuğu olması da etkili olmuştur. İlk tahsili aile içinde olmuştur. İki yıl boyunca Kur'an eğitimi görmüş ve hafız olmuştur. 13 yaşında iken 1862'de tahsil için Tanta'daki Ahmet Camiine gitmiştir.⁶ Burada Kur'an ve tecvit dersleri yanında, sarf ve nahiv gibi gramer derslerini de almaya başlamıştır. Abduh, diğer derslerde başarılı olurken gramer derslerinde pek başarılı olamamıştır. Bundan canı sıkılan Abduh, okumayı bırakmak istemiştir.⁷ Abduh, buradaki hocaların derslerde eski yöntem ve metotları kullanmasından hoşlanmamış ve okumaktan vazgeçmiştir.⁸ Tekrar eğitim hayatına dönmek için de 1865'te evlenmiştir.⁹

² Abduh'un Annesinin İsmi "Mücahidedir." Abduh'un aile fertlerinin isimlerinin çok az bilindiğini söyleyen El-A'kad onun kardeşlerinin isimlerini şöyle sıralamaktadır. Ali, Muhris, zemzem, Meryem bk. Abas Mahmud el-A'kad, "Abkariyy'ül Islahi ve't-Ta'limü'l İmam Muhammed Abduh, Kahire: Dar'ul Nehdereti Mısri lil Tab'i ve'n-Neşri, s. 55.

³Reşit Rıza, *Tarihu'l-Ustazü'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, Kahire: Matbaat'ül Menar, 1931, I, s. 13; Muhammed Ammara (haz.), *A'malü'l-Kamile lil Muhammed Abduh*, Beyrut: el Müessesetü'l Arabiye, I, 1979, s. 19; Hayrettin Karaman, *Gerçek İslam'da Birlik*, İstanbul: İz yay., 2007, s. 61; Hasib es-Semarrai, *Dini Modernizm'in Üç Şövalyesi: Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza.*, Ali Nar (çev.), İstanbul: Bedir yay., 1981, s. 57.

⁴ Rıza, I, s. 16.

⁵ Rıza, I, s. 13.

⁶ Rıza, I, s. 20.

⁷ Rıza, I, s. 20; Karaman, s. 62.

⁸ Rıza, I, s. 21.

⁹ Ammara, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 19.

Ancak Abduh'un babası ısrarla onun okumasını istemiş ve Tanta'ya geri dönmesi için baskı yapmıştır. Abduh, tekrar Tanta'ya geri dönmeye karar vermiş, gidiş yolu üzerinde bulunan akrabalarının da olduğu Küneyyise Köyüne¹⁰ uğramıştır. Burada annesi tarafından amcası olan Şazeli Tarikatı mensubu Şeyh Derviş'in yanında bir süre kalmıştır.¹¹ Şeyh ona tasavvuf ve tarikat derslerini vermiştir.¹² Abduh, Şeyh Derviş sayesinde, okumayı sevmeye başlamıştır.¹³ Abduh 1866'da Kahire'de bulunan Cami'ul Ezher'e gitmiş ve bundan sonraki eğitimine burada devam etmiştir. Abduh, yenilikçi kişiliğini daha öğrencilik yıllarında göstermiştir. O, kendisine faydalı olabilecek, kendi düşüncesine yakın hocalar seçmeye çalışmıştır. İbn-i Sina felsefesi ve Aristo mantığını okutmak için Hasan et-Tevil'i, Arap Edebiyatı için Hasan el-Besyuni'yi seçmiştir.¹⁴ Buradaki eğitimine devam ederken 1872'de Mısır'a gelen Cemalettin Afgani (1838–1897) ile tanışmış ve onun etkisinde kalmıştır.¹⁵ Kendi ifadesiyle “*Babam, benim bedeni hayatıma sebep oldu, Afgani ise peygamberler gibi manevi bir hayat verdi, ufkumu genişletti.*”¹⁶ Diyerek bu duruma işaret etmiştir.

Abduh Ezher'de talebeyken 1876 yılında “*el-Ahram*” gazetesinde yazılar kaleme almıştır. Mısır hükümetinin resmi gazetesi olan “*Vakai'ül Mısriyye*” gazetesinin edebiyat ekinin yöneticisi olmuştur. Ezher Medresesinin müfredatını, burada ders işleyen hocaların ders işleme metodunu beğenmeyen Abduh, gazetede bu anlayışı eleştiren yazılar kaleme almıştır. Bu yüzden mezuniyeti tehlikeye girmiş, başarılı bir öğrenci olmasına rağmen, 1877'de son sıralarda mezun olmuştur. 28 yaşında Ezher hocaları arasında yer alan Abduh, tüm hayatını ıslahat, yenilik ve İslam dünyasını içinde bulunduğu durumdan kurtarmanın yollarını aramakla geçirmiştir. Abduh, Ezher hocalığı yanında Daru'l-Ulüm Fakültesi'nin tarih ve diller fakültesinin Arap Dili ve Edebiyatı müderrisliğine getirilmiştir. Mısır yöneticisi

¹⁰ Taşpınar, s. 275.

¹¹ Mustafa Armağan ve Mian Muhammed Şerif (Ed.), **İslam Düşüncesinin Tarihi**, İstanbul: İnsan Yay., 1991, s. 289.

¹² Rıza, I, s. 24; Keskiöglü, “Muhammed Abduh”, **AÜİFD**, 17, Sayı: 18, s. 137.

¹³ Rıza, I, s. 24; es-Samarrai, s. 59.

¹⁴ Ammara, I, s. 21.

¹⁵ Rıza, I, s. 24.

¹⁶ Ali Zey'ur, **el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh**, Beyrut: Daru't-Talia, 1988, s. 43. ; Keskiöglü, s. 12; İnyet, **Arap Düşüncesinin Seyri**, Hicabi Kırlangıç, (çev.), İstanbul :Yöneliş yay., 1991, s. 137.

Hidiv İsmail'in yerine geçen ve Abduh tarafından da desteklenen Veliâhd Tefvik, ilk dönemlerinde Abduh'un yeni fikirlerini desteklemiş ve bazı düşüncelerini hayata geçirmesi için ona destek olmuştur; ancak sonraki süreçte onun faaliyetlerini tehlikeli olarak görmüş ve Abduh'u köyünde ikamete zorlamıştır.¹⁷

Abduh'un fikir ve görüşlerini beğenen ve vaktiyle Cemalettin Afgani'yi Mısır'da iyi bir şekilde karşılamış olan Baş Vezir Riyad Paşa, (1836–1911) Hidiv¹⁸ Tefvik'e (1852–1892) başvurarak, Abduh'un cezasını kaldırmasını istemiştir. Bu girişimle cezası kaldırılan Abduh'u Kahire'ye çağırması ve onu daha önce de yazılar yazdığı "*Vekai'ül-Mısriyye*" isimli resmi gazeteye başarılı olduğu için başyazar yapmıştır.¹⁹ Bu fırsatı değerlendiren Abduh, gazeteyi kendi ıslahat çalışmasının aracı haline getirmiştir. Abduh, Mısır'daki kurumların işleyişi ile ilgili raporlar hazırlamış ve gazetede bu kurumların değişimine yönelik eleştiriler kaleme almıştır. Ayrıca Mısır'daki resmi kurumlardan raporlar istemiş ve bu raporları değerlendirerek gazetede yayımlamıştır.²⁰ Onun eleştirilerinin odağında hiç şüphesiz ki eğitim ve öğretim faaliyetleri gelmiştir. Abduh'un bu dergide eğitimle ilgili yazdığı yazılar, dönemin iktidarlarını rahatsız etmiştir. Abduh'un bu durumundan özellikle rahatsız olan dönemin milli eğitim bakanı, onu baş vezire şikâyet etmiş ancak bundan bir sonuç alamamıştır.²¹

Bu sırada 1882 meşhur Urabi Paşa (1841–1911) ayaklanmasının çıkması, Abduh'un buradaki görevinin de sonlanmasına neden olmuştur. Mısır ordusunda Türkler ve Çerkezlerin imtiyazlı konumda bulunduğunu, ordunun bu iki kesimin eline geçtiğini, tüm üst düzey subayların bu iki halktan meydana geldiğini düşünen bir zabıt olan Urabi, İngilizlerin Mısır baskısından da rahatsız olmuştur. Urabi'nin başlattığı bu hareket, kısa sürede bir halk ayaklanmasına dönüşmüştür. Abduh'un başta bu harekâta desteği olmakla birlikte, Urabi yandaşlarının şiddete başvurmaları, onun bu harekâta desteğini çekmesine neden olmuştur.²² Abduh'un Urabi'den desteğini çekmesinin nedeni, yöntem bakımından Urabiden farklı

¹⁷ Ammara, I, s. 23.

¹⁸ 1867 yılından itibaren Mısır valilerine verilen ünvan için bk. **DİA**, Hilal Güngör, Mısır maddesi ,XVII, s. 478.

¹⁹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 24.

²⁰ İneyet, s. 137.

²¹ Karaman, s. 71.

²² İneyet, s. 143.

düşünmesidir.²³ Ona göre devrim yapılacaksa da şiddet ve zorbalıkla değil, eğitim ve öğretim yoluyla olmalıdır.²⁴ İsyana bastırılınca Abduh'a da harekete destek verdiği gerekçesiyle 3 ay hapis cezası ve 3 yıl Beyrut'ta sürgün edilme cezası verilmiştir.²⁵ Bu isyan yüzünden Cemalettin Afgani de Paris'e gitmiştir.

1883 yılında Beyrut'ta sürgün cezasını çekmek için giden Abduh, burada bir yıl kaldıktan sonra Cemalettin Afgani'nin teklifi üzerine Paris'e gitmiştir.²⁶ Burada daha önce Cemalettin Afgani'yle birlikte kurmuş olduğu "*Urvet'ül Vuska*" cemiyetine katılmış, aynı isimle bir derginin çıkartılmasına katkıda bulunmuştur.²⁷ Bu cemiyetin kuruluş amacı Müslüman halkı bilinçlendirmek, sömürgeci devletlerin politikalarını halka anlatmak ve halkı bilinçlendirmektir. Cemiyetin yayın gazetesi gibi çalışan bu dergi, 13 Mart 1884'te yayımlanmıştır. Derginin İslam coğrafyasında çok büyük etkisi olmuştur. Abduh, dergideki yazılarında Batıların sömürgecilik siyasetine karşı çıkmış, Müslüman halkların bilinçli olması gerektiğine dikkat çekmiştir. Abduh'a göre cahil mürşitler, bilgisiz hocalar ve keyfine göre hareket eden önderler, Müslümanların bu duruma düşmesine neden olmuştur.²⁸ Derginin bu faaliyetlerinden rahatsız olan İngilizler, derginin Mısır, Sudan ve Hindistan gibi ülkelerde satışını yasaklamıştır. İngilizlerin baskısı nedeniyle satılamayan dergi, mali sıkıntılar yaşamış kısa bir süre sonra kapanmıştır.²⁹

Derginin kapatılmasından sonra Abduh, 1885'te Beyrut'ta geri dönmüştür. "*Urvet'ül Vuska*" dergisi kapatıldıktan sonra siyasetten uzaklaşmış, dikkatini eğitim-öğretim ve kültürel faaliyetlere vermiş,³⁰ Beyrut'ta bulunan Sultaniye Medresesinde dersler vermiştir. Beyrut'ta

²³ Walid Mahmoud Abdelnasser, **The Islamic Movement in Egypt**, Kegan paul İnternational, Newyork and London, 1994, p. 31.

²⁴ Ammara, I, s. 49.

²⁵ Keskiöglü, s. 112.

²⁶ Ammara, I, s. 69.

²⁷ Keskiöglü, s. 112; İneyet, s. 144.

²⁸ Ammara, I, 25-30.

²⁹ Ammara, I, s. 25.

³⁰ Ammara, I, s. 26.

iken görüşlerini, öğrencisi Reşit Rıza ile birlikte çıkarmış olduğu “*Menar*” adlı dergi ile yaymaya çalışmıştır. Abduh, derginin hedefi ve amacını şöyle sıralamıştır:

- 1- Dergi hiçbir siyasi düşünce ve politik fikre hizmet etmeyecek.
- 2- Bu dergi kendisini hedef alan hiçbir düşünce ve fikirle polemığe girmeyecek.
- 3-Dergi hiçbir otoritenin hizmetinde olmayacak ve hiçbir ideolojiye hizmet etmeyecek.³¹

Böylelikle daha önce kapatılan “*Urvet’ül Vuska*” adlı dergi gibi bu derginin de kapatılması önlenmiş olacaktı. Nitekim bu dergi uzun süreli yayının hayatına devam etmiştir. Bu sırada Tarık Gazetesinde, Sultan II. Abdülhamit’in, şeyhülislam önderliğinde eğitim ve öğretime yönelik bir takım çalışmaların yapılması için, bir heyet kurduğuna dair haberler çıkmıştır. Abduh, haberi duyunca eğitim ve öğretimle ilgili bir rapor kaleme almış ve bunu sultana göndermiştir. Beyrut’ta bulunduğu sırada ilmi çalışmalar yapmıştır. Sürgün müddeti 3 yıl olmasına rağmen burada 6 yıl kalmıştır. Abduh’un Beyrut’ta bu kadar uzun süre kalmasının nedeni, Mısır’ın karışık olması ve Hidiv Tevfik’in onun fikirlerinden hoşlanmamasıydı.³²

Abduh, Beyrut sürgününden İngiliz temsilcisi Lord Cromer’in (1841–1917) girişimleri sayesinde kurtulmuş ve Mısır’a geri dönmüştür. Mısır’da bir takım ıslahatların yapılması gerektiğine inanan Cromer, Abduh’un onun işine yarayacağını düşünmüştür. Bu yüzden onun Mısır’a geri gelmesini isteyen Cromer, Abduh’un siyasete bulaşmasını da istememiştir. Abduh, Mısır’a döndüğünde Dar’ul Ulüm’daki görevine geri dönmek istemiş, ancak onun bu isteği Hidiv Tevfik’in engeline takılmıştır. Hidiv Tevfik, öğrencilerin onun fikirlerinden etkilenmesinden çekindiğinden onun burada hocalık yapmasına engel olmuştur.³³ Bu amaçla Hidiv Tevfik, bunun yerine onu, önce mahkeme kadılığına, daha sonra da istinaf mahkemesi

³¹ es-Samarrai, s. 82.

³² Keskiöglü, s. 114.

³³ Ammara, I, s. 29.

danışmanlığına getirmiştir.³⁴ Abduh bu dönemde Fransızca öğrenmiş ve İngiliz filozof Spencer'in (1820–1903) “*Education*” adlı eserini Arapçaya çevirmiştir.³⁵

1892’de Hidiv Tevfik’in yerine oğlu Abbas Hilmi Paşa (1892–1914) geçmiştir. Abbas, babasının aksine İngiliz baskılarına karşı çıkmış, zamanında Urabi hareketine destek veren tüm kadroları etrafında toplamıştır. Bu fırsatı değerlendiren Abduh, Hidiv Abbas’a yaklaşmış ve kafasında tasarladığı bir takım ıslahatları gerçekleştirmeye çalışmıştır. Hidiv Abbas, Abduh’un fikirlerini mantıklı bulup, ona destek vereceğini söyleyince, Abduh onu, öteden beri düşündüğü şu üç alanda ıslahat yapılmasına ikna etmiştir:

Ezher medresesinin,

Vakıflar idaresinin,

Şerri mahkemelerin ıslahı.³⁶

Ezher Medresesinin ıslahının gerekli olduğunu düşünen Abduh, buranın durumunu ele alacak bir yönetim şurası oluşturulmasını sağlamış ve kendisi de bu şuraya üye olmuştur. Bu süreçte önemle üzerinde durduğu Ezher’le ilgili bazı ufak değişiklikler yapmıştır. Cebir ve Geometri dersleri zorunlu, İslam tarihi, Coğrafya ve Kompozisyon dersleri seçmeli olmuştur. Öğrencilerin maddi sıkıntı çekmemeleri için yeni olanaklar oluşturulmuş, öğretmenlerin maaşları yükseltilmiştir. Bu dönemde Ezher medresesinde siyaset derslerini de veren Abduh, Mısır müftüsü olmuştur.³⁷(1899) Onun Mısır müftüsü olması fikirlerini yaymasını kolaylaştırmış, bu sırada birçok kişiye düşüncelerini ifade etme imkânı bulmuştur.³⁸

1892’de “Cemiyet’ül Hayriyeyi İslamiye” adında bir teşkilatın kurucu üyesi olmuş ve burada Müslüman çocukların eğitim görmesini sağlamaya çalışmıştır. Bu amaçla sponsorlar bulmaya çalışmış ve fakir çocukların okuması için elinden geleni yapmıştır. Nitekim o bu teşkilat için para da toplamıştır. Kurmuş olduğu bu cemiyetin ders programı için Amme Cüz’ü tefsir etmiş ve bunun okutulmasını sağlamaya çalışmıştır. 1900 yılında bu cemiyetin

³⁴ İnayet, s. 144.

³⁵ Ali Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 43.

³⁶ Ammara, I, s. 29; İnayet, s. 145.

³⁷ Mian Muhammed Şerif ve Mustafa Armağan, s. 289.

³⁸ İnayet, s. 145.

başkanı olmuştur. Her ne kadar bu cemiyetin siyasetle uğraştığı söylenip, cemiyet kapatılmak istense de, Abduh'un nüfuzlu biri olması, cemiyetin kapanmasını engellemiştir.³⁹

Abduh 1900 yılında "*Cemiyet'ül İhya'ül Ulum'il Arabbiye*"⁴⁰ adında bir cemiyetin kuruluşuna öncülük etmiş, burada faydalı olan Arapça eserlerin basımına ön ayak olmuştur. Özel kütüphane sahiplerine yazılar yazmış, yazma eserlerin basılmasına da katkı sağlamıştır. Bu dönemi her bakımdan verimli geçiren Abduh, Ezher'de tefsir dersleri vermiş, onun meşhur tefsiri "*Menar*", bu derslerin derlenmesiyle oluşmuştur.⁴¹ Ne var ki Abduh'un bu verimli dönemi de uzun sürmemiştir. Onun bu faaliyetlerinden rahatsız olmaya başlayan Hidiv Abbas, ona baskı yapmaya başlamış, Ezher yönetimi ondan rahatsız olmuştur. Bu baskılara daha fazla direnemeyen Abduh istifa etmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra rahatsızlanan Abduh, çalkantılarla geçen ömrünü 1905 yılında tamamlamış, İskenderiye'de vefat etmiştir.⁴²

2. Muhammed Abduh'un Eserleri

Abduh, çalkantılarla geçen ömrünü, çok bereketli ve verimli bir şekilde geçirmiştir. Birden fazla eser kaleme almış ve pek çok makale yazmıştır. Onun eserleri, hem Mısır'da ve hem de Mısır dışındaki ülkelerde yaşayan Müslümanlara ilham kaynağı olmuştur. Abduh'un vermiş olduğu eserler şu şekilde sıralanabilir:

1. Risale fi Vahdeti'l-Vücut: Varlığın birliğini ve tekliğini inceleyen bir kitapçıktır. Risalede varlığın birliği konusu, varlığın mertebeleri, varlığın hangi bakımdan bir ve hangi bakımdan farklı olduğu açıklanmıştır.⁴³ Eser kaybolmuş, bu yüzden basılmamıştır.⁴⁴

2. Felsefetü'l-İctima' ve't-Tarih: Abduh'un Darü'l-Ulüm'da ders okuturken kaleme aldığı bir kitaptır. Felsefe ve tarih konularından bahseden bu eser kaybolduğundan basılmamıştır.⁴⁵

³⁹ Karaman, s. 84.

⁴⁰ Ammara, I, s. 30.

⁴¹ Ammara, I, s. 31.

⁴² Ammara, I, s. 32; Karaman, s. 85.

⁴³ Karaman, s. 91.

⁴⁴ Sait Özervarlı, "Muhammed Abduh", **DİB**, I, s. 486; Keskioglu, s. 121; Taşpınar, s. 269.

3. Şerhu-Nehci'l-Belağa: Hz. Ali'nin hitabelerini, konuşmalarını ve sözlerini ihtiva eden eserin şerhidir. Beyrut'ta 1924'te basılmıştır.⁴⁶ Abduh bu esere ayrıca bir mukaddime yazmıştır.⁴⁷

4. Makamtü Ebi'l- Fazl Bediüzzaman el-Hamedani ve Şerhuha: Hamedani'nin (ö.398/1008) Makamat adlı eserinin Arapça şerhidir.⁴⁸ el-Hamedani'nin eserindeki kelimeleri açıklayan, onları tahkik ve ta'lik eden bir eserdir.⁴⁹ Bu şerh ilk olarak 1885'te Beyrut'ta basılmıştır.⁵⁰

5. Şerhu'l-Besairü'n-Nâsiriyye Fi'l-İlmi'l-Mantık:⁵¹ Bu eser, Zeynuddin Ömer b. Sehlan es-Savi'nin mantık ilmini konu alan, "*Besairi'n Nasiriyye*" adlı eserinin şerhidir. Ezher öğrencilerinin okuması için Abduh tarafından şerh edilmiştir. Hatta Abduh dersleri bizzat bu eserle işlemiş, meşhur öğrencisi Reşit Rıza da bu derslere iştirak etmiştir.⁵² Eser 1898 yılında Bulak matbaasında basılmıştır.⁵³

6. Risaletü't-Tevhid⁵⁴: Bu eser, Beyrut Sultaniye Medresesinde verdiği İlm-i Tevhid derslerinin bir derlemesidir. Selef akaidi tarzında yazılan eser, Reşit Rıza'nın ta'likiyle basılmıştır.⁵⁵ Abduh'un İslam inancı ve düşüncesi konusundaki en önemli eseridir. Kitap giriş mahiyetinde kelimeler ve mezhepler tarihine değindikten sonra, klasik kelimeler konularını ele almaktadır. Bu kitapta kelimeler konularına yeni bir yaklaşım sergilenmiş, psikolojik ve

⁴⁵ Özervarlı s. 486.

⁴⁶ Karaman, s. 91.

⁴⁷ Taşpınar, s. 270.

⁴⁸ Karaman, s. 91.

⁴⁹ Özervarlı, s. 486.

⁵⁰ İncelenen eser için bk. Muhammed Abduh, **Makamtü Ebi'l- Fazl Bediüzzaman el-Hamedani ve Şerhuha**, Beyrut: el-Matbaatü'l- Katolikiyye, 1889.

⁵¹ İncelenen eser için bk. Muhammed Abduh, **Şerhu'l-Besairü'n- Nâsiriyye Fil İlmi'l Mantık**, Beyrut: Darü'l – Fikri'l –Lübni, 1993.

⁵² Karaman, s. 92.

⁵³ Taşpınar, s. 270.

⁵⁴ İncelenen eser için bk. Muhammed Abduh, **Risaletü't-Tevhid**, Beyrut: Darü'l İhyâü'l-Ulum, 1985.

⁵⁵ Özervarlı, s. 486.

sosyolojik deliller kullanılarak inanç konusunda önemli bilgiler verilmiştir.⁵⁶ Bu eser, Sabri Hizmetli tarafından geniş bir girişle Türkçeye çevrilmiş, 1986'da Fecir Yayınları tarafından basılmıştır.

7. El-İctihat Fi'n-Nasraniyeti ve'l-İslam: Muhammed Ammara, Abduh'la ilgili geniş antolojisinde eseri bu isimle kullanmıştır. Abduh'un bir Hıristiyan düşünür olan⁵⁷ Farah Anton'un (1874–1922) *el-Camia* dergisinde kaleme aldığı İslam karşıtı görüşlerine karşı yazmış olduğu makalelerden oluşmaktadır.⁵⁸ 1901 yılında *Menar* dergisinde tefrika edilen eser,⁵⁹ Reşit Rıza tarafından "*el- İslam ve'n-Nasraniyye Maa'l İlmi ve'l Medeniye*" ismiyle kitaplaştırılmıştır.⁶⁰

8. Er-Reddu Ala Hanotaux: Fransız düşünür, Tarihçi Gabriel Hanotaux'un (1853–1944) 21 ve 28 Mart 1900 tarihlerinde⁶¹ "*Le Journal Du Paris*" dergisinde İslam'ı küçümseyici makaleler ele alması,⁶² Müslümanların yanlış uygulamalarıyla İslam'ı özdeşleştirmesine karşı, Abduh'un yazmış olduğu reddiyelerin bir derlemesidir. Abduh'un verdiği cevaplar *el-Mueyyed* gazetesinde yayımlanmıştır. Bu yazılar daha sonra bir araya getirilip neşredilmiştir. (Kahire,1327), ayrıca Abduh'un bu yazıları Hanotaux'un yazılarıyla birlikte "*el-İslam Din'ül İlm ve'l Medeniye*" başlığıyla birçok defa yayımlanmıştır. (Kahire,1964; Beyrut,1989) Bu eser M. Akif Ersoy tarafından "*Hanoto'nun Hücumlarına Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslam Müdafaası*" ismiyle 1931'de İstanbul'da basılmıştır.⁶³

⁵⁶ Karaman, s. 92.

⁵⁷ Keskiöglü, s. 121.

⁵⁸ Taşpınar, s. 271.

⁵⁹ Özervarlı, s. 486.

⁶⁰ Bk. Muhammed Abduh, *el- İslam ve'n –Nasraniyye Maa'l –ilmi ve'l-Medeniyye*, Kahire: Darü'l Menar, 1948.

⁶¹ Taşpınar, s. 271.

⁶² Özervarlı, s. 486.

⁶³ Bk. Muhammed Abduh, *Hanotaux'un Hücumlarına Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslami Müdafaası*, M. Akif Ersoy (çev.), İstanbul: Tevsi-i Tibaat Matbaası, 1331.

9. Tefsiru-Sureti'l-Asr:⁶⁴ Abduh'un Cezayir'de yaptığı Asr Süresi'nin tefsirinden derlemedir. Bu çalışma önce “*Menar*” dergisinde yayımlanmış, 1903 yılında müstakil bir eser olarak Bulak matbaasında basılmıştır.⁶⁵ Abduh bu eserin ikinci bölümünde ilimle ilgili bir takım yazılara da yer vermiştir.

10. Tefsiru-Cüz'i Amme:⁶⁶ Amme Cüz'ünde yer alan küçük sürelerin tefsiridir.⁶⁷ Bu tefsir, “el-Cemiyetü'l-Hayriye” tarafından hicri 1322'de Bulak Müniriyye matbaasında basılmıştır. Abduh'un tartışma yaratan önemli bir eseridir. Abduh, burada Fiil Süresinde geçen “Sicil” kavramını mikrop olarak açıklamış, bu nedenle eleştirilmiştir.⁶⁸ Bu çalışma Mehmet Akif tarafından Tefsür'ül Cüz'i Amme'deki muhtelif süreler başlığıyla 1912'de Sebilürreşad'da yayımlanmıştır.⁶⁹ Ayrıca bu eser “*Fatiha Süresi ve Amme Cüzü Tefsiri*” adıyla Ömer Aydın tarafından tercüme edilmiş ve İşaret yayınları tarafından basılmıştır.⁷⁰

11. Tahrir'ül Mer'e: Bu eserin örtünme, evlenme, boşanma ve dört kadınla evlenme başlıkları Abduh'a aittir. Eserin geriye kalan kısmı da dostu Kasım Emin'e (1865–1908) aittir. Eser, 1899'da Mısır'da basıldığında tartışma yaratmıştır. Kasım Emin, Abduh'un kadınlarla ilgili olarak ilköğretimde erkeklerle birlikte okuyabilirler fikrini, kadınlar her konuda erkeklere eşittir.” Şekline açıklamış, bu da tartışma ya neden olmuştur. Bu eser Zeki Meğamiz tarafından Osmanlı Türkçeye çevrilmiş, İstanbul'da basılmıştır.⁷¹ (Hicri 1331) Bu eserde

⁶⁴ İncelenen eser için bk. Muhammed Abduh, **Tefsiru-Suretü'l-Asr**, Kahire: Menar matbaası, 1912.

⁶⁵ Özervarlı, 486.

⁶⁶ İncelenen eser için bk. Muhammed Abduh, **Tefsiru-Cüz'i Amme**, Kahire: Cemiyetü'l-Hayriyyeti'l-İslamiyye, 1322 .

⁶⁷ Taşpınar, s. 273.

⁶⁸ Karaman, s. 94.

⁶⁹ Taşpınar, s. 273.

⁷⁰ Bk. Muhammed Abduh, **Fatiha Süresi ve Amme Cüzü Tefsiri**, Ömer Aydın, (çev.), İstanbul: İşaret yay., 2012.

⁷¹ Karaman, s. 95.

Abduh'a ait olan bölüm “*A'malü'l-Kamile İnde Muhammed Abduh*” adlı eserin II. cildinin 72–129 sayfeleri arasında basılmıştır.⁷²

12. Tefsir'ül Kur'an: Bu eser Nisa Süresi 125. ayetine kadar Abduh, diğer kısımları ise öğrencisi Reşit Rıza tarafından yazılmıştır.⁷³ Önceleri *Menar* dergisinde yayımlanan bu eser Reşit Rıza tarafından birleştirilmiş, Kahire Menar matbaasında basılmıştır.⁷⁴

13. Fetava: Muhammed Abduh'un 6 yıllık müftülük görevi süresince vermiş olduğu fetvalardan oluşmaktadır. Eserin içinde verilmiş olan 944 fetva vardır.⁷⁵

Abduh'un bu eserler haricinde kaleme aldığı makaleler de vardır. Onun bu makaleleri Muhammed Ammara tarafından derlenen *A'malü'l-Kamile'de* bir araya getirilmiştir. Benzer bir çalışma daha önce Muhammed Abduh'un öğrencisi olan Reşit Rıza tarafından yazılan Tarihü'l Üstaz'ül İmam adlı çalışmadır. Bu çalışmada Reşit Rıza, Abduh'un yazdığı makaleler ve bazı eserleri derleyerek basmıştır. Bu iki yazar Abduh'un *Vakai'ül Mısriye* ve *el-Ahram* gazetelerinde çıkmış olan yazıları derlemiştir. Bu makaleler sayı anlamında fazla olduğundan, biz sadece konumuzla ilgili olan makalelerini birkaç tanesinin ismini vereceğiz.

1- “Tekriz'ül Ahram” **el-Ahram Gazetesi**, Eylül, 1876, Sayı:5. Makalede Abduh, Ahram gazetesini çıkartma amacından bahsetmekte ve Mısır'ın eski ihtişamına duyduğu özlemi dile getirmektedir. Bu makale A'malü'l-Kamile'de bulunmaktadır.⁷⁶

2- “el-Maarif” **Vakai'ül Mısriye**, Eylül , 1880, Sayı: 993.

3- “et-Te'sir'ül Ta'limi fid-Dini ve'l Akaidi”, **Vakai'ül Mısriye**, Ağustos, 1881, Sayı:1186.⁷⁷

⁷² Abduh, *A'malü'l-Kamile*, II, s. 73-129. Ammara'nın hazırlamış olduğu A'malü'l-Kamile adlı çalışmanın ilk kısımları onun fikirlerini taşıdığı için buraya kadar eseri, ona atfederek gösterdik. Bundan sonraki fikirler Abduh'a ait olduğundan Ammara yerine Abduh gösterilecektir.

⁷³ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 31.

⁷⁴ Karaman, s. 95.

⁷⁵ Karaman, s. 96.

⁷⁶ Abduh'un Eğitimle ilgili makaleleri ve çalışmaları için bk. Muhammed Abduh, **A'malü'l-Kamile**, Muhammed Ammara (haz.), Beyrut: el Müesseset'ül Arabbiye li'l Diraseti ve n-Neşri, III, 1980.

3. Muhammed Abduh'un Etkilendiği Kişiler

3. 1. Muhammed Abduh'un Etkilendiği Müslüman Düşünürler

Her insan içinde doğduğu kültürden bir parça etkilenmekte ve o kültürün az da olsa etkisini taşıyabilmektedir. Abduh'da genel anlamda klasik medrese eğitimini almış ve kimi Müslüman düşünürlerin eserlerini okuyabilmiştir. Örneğin onun ahlak meselesine çok fazla önem vermesinde, Gazali'nin ahlak anlayışı ve onun İhya-i Ulumi'd-Din adlı eserinin çok büyük etkisi vardır. Abduh'un kaynaklara dönüş fikrini öne sürmesi ve İslam'ın ilk dönemini en ideal dönem olarak nitelemesi, onun İbn-i Teymiye'den etkilendiğini göstermektedir.⁷⁸ Elbette Abduh bu düşünürlerin fikirlerini kendi süzgecinden geçirerek anlamlandırmıştır. Ancak kendi düşünsel yapısını bu klasik düşünürlerden yararlanarak oluşturmuştur.⁷⁹ Onun en fazla etkilendiği İslam düşünürleri ise şunlardır:

Şeyh Derviş: Abduh'u etkileyen birinci hocası Şeyh Derviş olmuştur. Onun Şeyh Derviş'le karşılaşması zühd hayatına başlamasına, tasavvufa merak salmasına neden olmuştur.⁸⁰ Abduh'un eğitim hayatına geri dönmesi ve okumayı sevmesi onun sayesinde olmuştur. Şeyh Derviş'in etkisinde kalan Abduh, öğrenciliğinin ilk yıllarında münzevi bir hayat yaşamaya çalışmış, sufi bir yaşam sürmeye başlamıştır.⁸¹ Ancak onun bu özelliği, Afgani'yle karşılaşmasına kadar sürmüştür. Afgani'yle tanıştıktan sonra, felsefe, kelim, siyaset, eğitim gibi konulara eğilmeye başlamıştır. Kendi ifadesiyle Afgani, onun sufi yaşamdan felsefi bir yaşama geçmesine vesile olmuştur.⁸² Ancak Abduh'da her zaman zühde dayalı bir yön olmuştur. Abduh'un, bir yönü tasavvufi özellikler taşıırken, diğer bir yönü ise

⁷⁷ Abduh'un bu makaleleri için bk. Ali Zey'ur, **el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi**, Beyrut: el müessesetü'l İzzettin, 1993.

⁷⁸ Abduh'un selef görüşleri ve İbn-i Teymiye'den etkilenmesi ile ilgili detaylı bilgi için bk. Rukiye Koçak, "Muhammed Abduh'da Selefi Eğilimler", (**Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi**, MÜ, SBE, 2006.) s. 51-56.

⁷⁹ Karaman, s. 144

⁸⁰ Özrvarlı, I, s. 484.

⁸¹ Rıza, I, s. 21-23.

⁸² Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 21.

reformist bir özellik göstermiştir. Onun bu özelliği, Şeyh Derviş’le Cemalettin Afgani’nin onu, farklı açıdan etkilemesinden dolayıdır.⁸³

Cemalettin Afgani: Abduh’u hayatı boyunca en fazla etkileyen kişi, kuşkusuz ki hocası Cemalettin Afgani’dir. Abduh Afgani ile tanıştıktan sonra düşüncesi değişmiş, olayları farklı açılardan değerlendirmeye başlamıştır.⁸⁴ Denilebilir ki Abduh, Afgani’nin en büyük eseridir. Onun Afgani’yle tanışması ve Afgani izlenimleri kendi ifadesiyle şöyledir: *“Ben Hasan Hayrullah’ın oğluyum. Mısır’da Behira Vilayetinde ve Mahalletu’n- Nasr isimli köyde yetiştim. İlim hizmetçilerinin hizmetçisiyim. Dilbilgisi ve diyalektik doktrinlerinden kurtuldum. Daha serbest olarak ilim yoluna ilerlemem için, çeşitli okullar tarafından ortaya atılan taklit zincirinden de sıyrıldım. İlim aramakla meşgul oldum. Bilginin yeşilliklerinde gezerken, gerçek ilmin izlerine rastladım ve onun büyük bir aşığı oldum. Fakat beni ona götürecek bir rehber bulamadım ve bu da beni bunahıma sürükledi. Ruhum ilim aşkı ile doluydu. Fakat ne zaman bu konuda sorular sorsam, “ona dalmak günahdır, din adamları onunla uğraşmayı yasaklamışlardır.” Şeklinde tepkilerle karşılaşırıyordum. Bu durum beni şaşkınlığın son noktasına getirdi. Fakat düşünmeye koyuldum ve anladım ki, bir şeyi bilmeyen kimse, o şeyin düşmanı olur.*

İşte ben böyle bir durumdayken, âlim, hak ışığı muhterem üstadım Cemalettin Afgani Mısır’a geldi. İlimin meyvelerini toplamaya devam etti. Anlaşılması çok zor olan meseleleri bize anlattı. O bize bir güneş gibi doğdu. Kafamı karıştıran allak-bullak eden bazı meselelerin halli için ona müracaat ettim. O da onları bana açıkladı. Şükürler olsun.”⁸⁵

Abduh, daha önceleri sadece klasik eserlerle ilgilenirken, Cemalettin Afgani’yle tanıştıktan sonra modern ilimlere de merak sarmaya başlamıştır. Denilebilir ki onun modern bilimle tanışmasına vesile olan kişi Afgani’dir.⁸⁶ Afgani, klasik metinlere ihtiyatla bakan, onları eleştirel bir gözle inceleyen bir düşünürdü. Bu özellik Abduh’da da gözlemlenmektedir.

⁸³ Abduh’un Tasavvuf ile ilgili görüşleri ve sufi yönüyle ilgili olarak bk. Ali Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 53-60.

⁸⁴ Rıza, I, s. 25-26.

⁸⁵ Muhammed Abduh, **Tevhid Risalesi**, Sabri Hizmetli (çev.), Ankara: Fecir yay. 1986, s. 13; Ahmet Davutoğlu, **Din Tahripçileri**, 1997, s. 123.

⁸⁶ Abduh, *A’malü’l-Kamile*, I, s. 35; Gencer, s. 478

Samarrai'ye göre Abduh'un Ezher hocalarının kitaplarını, ders materyallerini, ders işlerken kullandıkları yöntemleri eleştirmesi ve geleneğe olumsuz bir şekilde bakmasının nedeni, Afgani'nin taklitçiliğe ve geleneğe olan olumsuz bakış açısından dolayıdır.⁸⁷ Bizce bu yaklaşım doğruluk payını taşısa da, durum tam da öyle değildir. Afgani'nin bu konudaki etkisi açık olsa da Abduh'un önceki tarzı, onun daha eğitimin ilk başında, yenilikçi biri olduğunu, eski yöntemlerle ders işlenmesine karşı çıktığını göstermektedir. Nitekim okula ilk başladığında, derslerin işleniş biçimini mantıksız bulmuş, hocaların dilini anlaşılabilir olarak görmüş, bu nedenle dersleri anlamadığından dert yanmış ve okumayı bırakmak istemiştir.⁸⁸ Bu olay, onun daha o zamanlarda ıslahatçı bir ruha sahip olduğunu göstermektedir. Çünkü ona göre dersler, daha sade, daha anlaşılır bir dille anlatılmalıydı. Böylece öğrenciler, daha kalıcı ve daha verimli bir eğitim almış olacaktı.⁸⁹

3. 2. Muhammed Abduh'un Etkilendiği Avrupalı Düşünürler

Abduh, hayatı boyunca birçok kişiyle diyalog kurmuştur. Avrupa'ya yolculuklar yapmış, buradaki bazı düşünürlerle tartışmalara girmiştir.⁹⁰ Bu durum onun sadece Müslüman âlimlerden değil, Batı düşünürlerinden etkilenmesine neden olmuştur. İngiliz filozof Spencer'la tartışmalar yapmış, Ernest Renan, Gabriel Hanotaux gibi Avrupalı düşünürlerin fikirlerine karşı yazılar kaleme almıştır.⁹¹ Batı'nın felsefi anlayışını daha yakından tanımak ve birinci elden kaynakları okumak için bir dil bilmek gerektiğini düşünen Abduh, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, 44 yaşında Fransızca öğrenmiş, sosyoloji, felsefe, tarih, tarih felsefesi gibi konularda kitaplar okumuş, Batı düşüncesine de iyice hâkim olmuştur.⁹²

Abduh'un eserlerinde ve öne sürdüğü fikirlerinde, bu geniş yelpazeden aldığı müktesebatın izini görmekteyiz. Abduh'un fikirlerinden istifade ettiği ve etkilendiği Batılı düşünürler şunlardır:

⁸⁷ es-Samarrai, s. 40.

⁸⁸ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 19.

⁸⁹ es-Samarrai, s. 59.

⁹⁰ Karaman, s. 74.

⁹¹ Ali Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 42-45.

⁹² Özervarlı, I, s. 483.

Harbert Spencer: Abduh, Paris’te bulunduğu sırada Londra’ya gitmiş ve burada Spencer’la görüşmüştür. Onun “*Education*” adlı eserini Arapçaya çevirmiştir.⁹³ Abduh, Spencer’in eğitim ve öğretim ile ilgili görüş ve düşüncelerinden etkilenmiş, Mısır eğitim sistemine yönelik tavsiyelerinde Spencer’in fikirlerinden istifade etmiştir.⁹⁴

Leo Tolstoy: Tolstoy’u Abduh’a çekici kılan şey, onun ahlaki eğitime önem vermesi, toplumsal değişim ve dönüşümün, toplumsal bilinç ve katılımı olacağını düşünmesidir. Tolstoy, baskı ve şiddete dayalı, devrim niteliğinde olabilecek her türlü yaklaşımı reddetmiştir.⁹⁵ Abduh, Tolstoy’un Rusya Ortodoks kilisesi tarafından tekfir edilmesinden sonra, ona destek mahiyetinde bir mektup göndermiştir.⁹⁶

Francois pierr Guillauma Guizot: Abduh’u en çok etkileyen Avrupalı düşünürlerden biridir. Guizot 19. y.y. Fransız siyaset adamlarından ve Avrupa’nın tutucu düşünürlerinden biriydi. Onun en meşhur kitabı “*L’histoire de la Civilization en Europ*” (Avrupa Uygarlık Tarihi) adlı eseridir.⁹⁷ Bu eser 1877’de Arapçaya çevrilmiş ve İskenderiye’de basılmıştır. Abduh *el-Ahram* gazetesinde bu kitabı tanıtan bir makale kaleme almıştır.⁹⁸ Onun İslam medeniyeti fikrini ortaya atmasında, bir takım yenilikleri istemesinde, bazı ıslahatları yaparken Avrupa’yı örnek almasında bu düşünürün etkisi olmuştur.⁹⁹

4. Muhammed Abduh’un Etkilediği kişiler

Abduh’un geniş bir yelpazede kendisini geliştirip yetiştirdiğini, bu durumun onun çok farklı kişilerle tanışmasına ve onlardan etkilenmesine neden olduğunu söylemiştik. Ancak Abduh etkilendiği gibi kendinden sonra gelen birçok kişiyi de etkilemiştir. Onun etkisi gerek Mısır ve gerek Suriye olsun birçok bölgeye olmuştur. Abduh’un etkilediği kişiler şunlardır:

⁹³ Ali Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 43.

⁹⁴ İneyet, s. 149.

⁹⁵ İneyet, s. 149.

⁹⁶ Mektup için bk. Abduh, *A’malü’l-Kamile*, s. 323-326.

⁹⁷ Ali Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 43.

⁹⁸ Ali Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 43.

⁹⁹ İneyet, s. 149 ; Bedri Gencer, **İslam’da Modernleşme**, Ankara: Lotus yay., 2008, s. 325.

Abduh'u en fazla etkilediği kişi kuşkusuz ki öğrencisi **Reşit Rıza**'dır. Reşit Rıza, Abduh'un din öğretilerinin yorumcusu olarak bilinmektedir. Reşit Rıza, daha Suriye'de iken Abduh ve Cemalettin Afgani'nin çıkarmış olduğu dergiyi okumuştur. Reşit Rıza Abduh'un bu dergideki yazılarından etkilenmiş ve Abduh'la tanışmak için Kahire'ye gitmiştir.¹⁰⁰ Gider gitmez Abduh'la görüşmüş ve onu bir gölge gibi takip etmiştir. Onun hayatını, yapmaya çalıştıklarını ve yazılarını “Tarihü'l-Üstazü'l-İmam” adlı eserde toplamış ve birçok eserinin yayımlanmasını sağlamıştır.¹⁰¹

Abduh'un etkilediği bir başka kişi de **Mehmet Akif Ersoy**'dur. Yazılarında sık sık ondan bahseden Akif, ondan “Mısır'ın muhteşem üstadı” şeklinde söz edip övmektedir.¹⁰² Akif onun birkaç eserini de Türkçeye çevirmiştir¹⁰³.

Abduh'dan etkilenen başka düşünürler de vardır. Bunlar Abdulkadir Mağribi (1872–1963) Mustafa el-Meraqi (1881–1945), Mustafa Abdurrazık (1885–1947), Lutfi es-Seyyid (1872–1963)dir. Bu düşünürler Abduh'dan sonra onun düşüncelerini işlemiş ve geliştirmiştir.¹⁰⁴ Ne var ki Abduh'un çizgisinden farklı bir yol izlemişlerdir. Örneğin Reşit Rıza, daha çok onun ilk kaynaklara dönüşü vurgu yapmasından etkilenmiş ve selef çizgisinde fikir yürütmüştür. Daha çok Kur'an ve sahih sünnete dönü fikrini işlemiş ve bu konunun önemi üzerinde durmuştur. Abdulkadir Mağribi ise onun fikir ve düşüncelerinden hareketle Arap milliyetçiliğine kaymıştır.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Karaman, s. 150.

¹⁰¹ Özervarlı, I, s. 485; Mian Muhammed Şerif ve Mustafa Armağan, s. 308.

¹⁰² Özervarlı, I, s. 486.

¹⁰³ Dücane Cündioğlu, **Bir Kur'an Şairi Mehmet Akif ve Kur'an Meal**, İstanbul: Birun Kültür Sanat yay., 2000, s. 53.

¹⁰⁴ Özervarlı, I, s. 486.

¹⁰⁵ Karaman, s. 138.

5. Muhammed Abduh'un Medreselere Bakışı

Dünya'da 19. yüzyılda din etrafında çok köklü değişimler olmuştur.¹⁰⁶ Bu yüzyıl da meydana gelen köklü değişimlerden birisi de eğitim ve öğretim faaliyetleridir. Bu dönemde eğitime bakış açısı değişmeye başlamıştır. Avrupa'da aydınlanma dönemiyle birlikte skolastik eğitim anlayışı değişmiş, bireyi merkeze alan yaklaşımlar benimsenmiştir. Bu dönemde genel anlamda kilisede din eğitimi yerine, devletin/devletlerin din eğitimini vermesi gerektiği fikri hâkimdir. Avrupa'da din ve onun eğitimi etrafındaki tartışmalar İslam coğrafyasını da etkilemiştir. Avrupa'da özellikle 19. y.y.'da dini eğitimin nasıl yapılacağını, dinin nasıl olması gerektiğini tartışmaktan çok, bizzat dinin kendisine ontolojik itirazlarda bulunulmuştur.¹⁰⁷ Bu anlamda problem kilisenin din eğitimi ve din anlayışı değil, bizatihi kilise ve din olmuştur. Tartışmalar, kilisenin kendisini revize etmesine, eğitim şeklini değiştirmesine yönelik değil, onun eğitim ve öğretim üzerindeki etkisinin tamamen kaldırılmasına yönelik olmuştur.

Bu tartışmalar İslam dünyasında farklı bir şekilde devam etmiştir. Bu dönemde gayet aktif olan Abduh'a göre, Avrupa dinden uzaklaşarak güçlenmiştir. İslam toplumu ise dine yaklaşarak güçlenecektir. Buna göre yanlış olan İslam'ın kendisinin de değil, Müslümanların eğitim biçimidir.¹⁰⁸ Abduh'un gayesi medreselerin ihya edilmesi, bu kurumların eski ihtişamına kavuşması, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin canlanmasıdır. Abduh, İslam'ın kendisinin bilim ve ilimle probleminin olmadığını savunmakta, yanlışın Müslümanlardan kaynaklandığını ifade etmektedir. Onun tek derdi bilimsel faaliyetlerin çoğalması ve medreselerin de bu konulara öncülük etmesidir.¹⁰⁹ Onun hedefi, Mısır'ın önceki dönemlerde olduğu gibi bilimin, sanatın ve eğitimin merkezi olmasıdır. Abduh, kendi ifadesiyle İslam'ın ilk dönemlerde olduğu gibi, revaçta olması eski canlılığını kazanması ve halkın selef

¹⁰⁶ İlgili Bir çalışma için bk. Fritjof Cabra, **Batı Düşüncesinin Dönüm Noktası**, Mustafa Armağan (çev.), İstanbul: İnsan yay., 1992. Batıda din etrafında yapılan tartışmalar ve ilgili çalışmalar için bk. **Batıda Din Çalışmaları**, Ömer Mahir Alper (der. ve çev.), İstanbul: Metropol yay., 2002.

¹⁰⁷ Abdurrahman Arslan, **Modern Dünyada Müslümanlar**, İstanbul: İletişim yay., 2010, s. 48-49.

¹⁰⁸ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 227-228.

¹⁰⁹ Ali Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 73.

döneminde olduğu gibi, ilmi çalışmalarına devam etmesidir. Bunun öncüsü de medreseler olmalıdır.¹¹⁰

Ne var ki Abduh, bu tartışmayı İslam'ın geleneksel dinamiğinden hareketle yapmak yerine, Avrupa'ya karşı reaksiyoner bir tavırla eğitim ve öğretimi ele almıştır. Bu yaklaşım özellikle medrese eğitimi veren okulların daha da güç kaybetmesine neden olmuştur. Abduh'un medrese eğitimine yönelik eleştirileri, medreselerin kendisine çeki düzen vermesini istemesi, dönemin şartları düşünüldüğünde gayet normaldir. Ne var ki sorun sadece medrese eğitim sistemi değil, bizzat kendisi olmuştur. Ayrıca medrese eleştirisi yapılırken, genel anlamda Avrupa'ya göndermelerde bulunulması, bu konuda Avrupa'nın örnek gösterilmesi de medreseleri olumsuz etkilemiştir. Avrupa'nın eğitim sisteminden hayranlıkla bahseden ve bu anlamda İngiltere ve Fransa'yı örnek veren Abduh, genel anlamda Avrupa'nın üstünlüğünün reform yapılmasıyla ilgili olduğunu düşünmekle birlikte, Batı'nın kendi inancı olan Hıristiyanlığa eleştirisini görmezden gelmiştir.¹¹¹ İslam, Hıristiyanlık gibi orta çağda Müslümanların geri kalmasına neden olmuş mudur? Batı'nın özellikle Protestanlığın Hıristiyanlık inancına yönelik eleştirisi İslamiyet içinde geçerli midir? Avrupa Hıristiyanlığa bağlanarak mı güçlendi? Yoksa Hıristiyanlıkla arasına mesafe koymakla mı gelişti? Bunun gibi birçok soru/soruların net bir şekilde cevabı verilmeden, İslam-Hıristiyanlık karşılaştırılmasının, Avrupa'nın rasyonel aklıyla dini kurum ve kuruluşların analiz edilmesi, özellikle dini eğitim veren medreseleri etkilemiştir.¹¹²

İslam coğrafyasında meydana gelen bu tartışmaların medrese ve eğitim sistemi etrafında yapılmasının nedeni, geri kalmanın, sömürgeleşmenin tüm faturasının medrese ve eğitim biçimine kesilmesidir. Abduh'un hayatının önemli bir bölümünü Ezher ve onun ıslahına ayırması, bu uğurda sürgün edilmesi, onun İslam coğrafyasının geri kalmasında medreselerin fonksiyonel olmadığını düşünmesinden dolayıdır. Ona göre Müslümanların bu şekilde yönünü Batıya çevirmesinin nedeni, Batı'nın bilim, kültür ve siyasi yönünde ilerlemesi, Batı'nın ilim ve irfana önem vermesi, eğitim kurumlarının işlevsel olması, buna

¹¹⁰ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 3.

¹¹¹ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, **Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar**, Mehmet Erdoğan, Rahmi Yaran, Harun Ünal (çev.), İstanbul: Ekin yay., 2011, V, s. 367-368.

¹¹² Ali Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 46-48.

karşın İslam eğitim kurumlarının geri kalmasıdır.¹¹³ Ne var ki medrese eğitiminin geri kalması bir neden değil, bir sonuçtur.¹¹⁴ Zira İslam medeniyetinin durgunlaşması, özellikle Avrupa çıkışlı bir takım seküler akımların yer etmeye başlaması, bu akımların dinin kendisine gerekli önemi vermeyişi ve dini dışlaması, kaçınılmaz olarak medrese eğitimini de etkilemiştir.¹¹⁵ Bir şekilde Müslüman dünyasında hızlı bir şekilde yayılan bu seküler düşünce tarzı, öte yandan medrese eğitimi ve öğretiminin kısıtlı bir müfredatla işlenmesi ve zamanın bilim dallarıyla beslenememesi, bu okulların gerilemesine neden olmuştur. Bu anlamda medreselerin ciddi bir şekilde desteklenmemesi, medrese etrafındaki pozitif havanın dağılmasıyla sonuçlanmıştır. Bu durum medreselerle ilgili ciddi arayışların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Sorun toplumsal olmakla birlikte, tartışma eğitim üzerinde yürümüştür.

Abduh, eğitime yönelik eleştirisini çift taraflı yapmaktadır. O, Mısır'da devlet tarafından açılmış olan resmi okulların maneviyatı dikkate almamasına karşı çıkmaktadır. Ona göre bu okullar maneviyatı dikkate almamakla Mısır toplumunun ruhsuz olmasına neden olmaktadır. Öte yandan medreselerin geleneksel bir yaklaşım sergilemesi ve yeniliklere karşı tepkili olması da buranın Abduh tarafından eleştirilmesine neden olmaktadır. Abduh, medreselerin bazı yeni ilimleri müfredata alması gerektiğini ifade etmektedir.¹¹⁶ Ona göre, Mısır resmi okulları dine dönmeli, öbür taraftan medreselerde bilimsel bilgiye biraz daha eğilmelidir. Medreselerin bilimsel bilgiye ilgisiz kalması, resmi okulların da din eğitimini ihmal etmesi son derece yanlış bir durumdur.

Mısır'a idari personel yetiştirmek amacıyla açılmış olan okullara giden, mezun olduktan sonra çoğu devlet kadrolarında iş bulamayan çocuklar, milli ve İslami değerlerden

¹¹³ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, V, s. 368.

¹¹⁴ Son dönem medrese ve eğitim sistemi ile ilgili yapılmış birkaç çalışma için bk. Salih Zeki Zengin, **II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi**, Ankara: Akçağ yay., 2002.; Yaşar Sarıkaya, **Medreseler ve Modernleşme**, İstanbul: İz yay., 1997.; Murat Akgündüz, **Osmanlı Medreseleri: XIX Asır**, İstanbul: Beyan yay., 2004.; Yurdagül Mehmedoğlu, **Tanzimat Sonrasında Okullarda Din Eğitimi (1838-1920)**, İstanbul: İfav yay., 2001.

¹¹⁵ Adnan İnanç, "Dünden Bugüne İslam Eğitim Süreçleri", **Bilge Adamlar Dergisi**, Sayı: 28, 2012, s. 49.

¹¹⁶ Abdülhâlim Cüdi, **el-İmam Muhammed Abduh**, Kahire: Darü'l Maârif, 1987, s. 77.

uzak bir yaşantı sürmekteydiler.¹¹⁷ Bu durumu Abduh şu sözleriyle eleştirmektedir: “Öğrenci, devlet dairelerinde bir memurluk bulabilsin diye diploma vermek için kurulmuştur. Fakat öğrencinin kişiliğini, eğitimle ve değerleri aşlamakla geliştirerek onun iyi ve saygılı bir insan olmasını, devlet işlerini veya diğer işleri hakkıyla yerine getirmesini sağlayacak bir eğitim verme fikri, ne bu okullarda ders veren hocaların, ne de bu hocaların bu eğitim kurumlarına tayin edenlerin kafasında vardır”.¹¹⁸ Bu okullarla ilgili, “*Vakai’ül Mısriye*” adlı gazetede eleştiriler kaleme alan Abduh’a göre, Batı eğitim sistemini, bu şekilde hiçbir eleştiriye tabi tutulmadan alınıp uygulanması, her şeyden önce ahlaki yozlaşmayı beraberinde getirmekteydi.¹¹⁹ Eğitim yalnızca Batı ilimlerinin bir araya getirilmesi, rastgele kavramların yan yana dizilmesiyle olacak bir iş değildi. Ona göre bu dönemde Mısır genel eğitimi, fazlasıyla İngiltere’nin ve Fransa’nın etkisinde kalmış ve gittikçe sekülerleşmişti. Bu durum eğitim sistemini daha da yozlaştırmakta ve toplumsal kutuplaşmayı derinleştirmektedir.

Abduh’a göre hiçbir eleştiriye tabi tutmadan Avrupa’nın pozitif eğitim anlayışını alan ve uygulamaya çalışan Mısır yönetimi, ruhsuz ve maddeci nesillerin yetişmesine neden olmaktaydı. O, eğitim ve öğretimde değişiklik yapmanın, bir toplumun kendi dinamiklerinden hareketle olması gerektiğine inanmaktaydı. Ona göre toplum gerçeğini gözetmeden, dışarıdan ithal edilen bir sistem başarılı olamazdı.¹²⁰

Abduh, medreseleri de çağa ayak uydurmadığı için eleştirmektedir. Ona göre, medreselerin katı ve dogmatik eğitim anlayışı, gençlerin dini ilimlerden soğumasına neden olmakta ve bu okullardan soğumasına sebebiyet vermektedir. Müderrislerin sıkıcı teknik ve yöntemlerle dersleri işlemeleri, anlaşılması zor bir dil kullanmaları, teknik bir takım gramer konularına fazla zaman ayırmaları, çağın bilim ve bilgi anlayışından habersiz olmaları, onların cazibesinin kaybolmasına neden olmakta ve merkezi özelliğinin giderek yerini

¹¹⁷ Fazlurrahman, **İslam ve Çağdaşlık**, Alpaslan Açıkgenç ve Hayri Kırbaçoğlu (çev.), Ankara: Fecir yay., 1990, s. 152.

¹¹⁸ Abduh, *A’malü’l-Kamile*, III, s. 111.

¹¹⁹ Gencer, s. 737.

¹²⁰ Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 35.

seküler okullara bırakmalarına sebep olmaktadır.¹²¹ Abduh'a göre medreseler yeni yöntem ve metotlara yönelmelidir. Ona göre, klasik anlayışla yapılan eğitim, İslam dünyasını geri bıraktığı gibi, hali hazırda içerisinde bulunduğu durumdan kurtulmasına da engel olmaktadır. Abduh'a göre medreselerin bu hale gelmesinde, onun baskıcı ve otoriteye dayalı eğitim anlayışının yanında, bu okullara olan eleştirinin az olması, bu kurumlardan yetişen bireylerin en ufak eleştiriye dinsizlikle suçlamalarıdır. Bu yüzden Abduh, eğitimin eleştirisiz başarılı olamayacağını savunmaktadır. Çünkü ona göre, asıl gelişme ve insan fitratına yakışan durum, insanın özgürce fikrini söylemesi ve düşünebilmesidir.¹²²

Abduh, eğitim ve öğretimde eleştirel aklın ön planda olmasından yanaydı. Ona göre eğitimin mezhep taassubundan uzak, ilmi tartışma ve müzakerelere açık olması son derece gerekli ve önemliydi. Bu şekilde yapılacak bir eğitim ve öğretimden geçmiş bireyler, peygamber ve sahabenin İslam anlayışına sahip, çağın bilgi ve bilim anlayışını kavramış, ikisini harmanlamış ve bunları uygun metotlarla insanlara aktaracak bir özelliğe sahip olacaktır.¹²³

Abduh'un medreseleri bu şekilde eleştirmesi, medreselerin bu şekilde uzun süre ayakta kalmayacağını düşünmesindedir. Ona göre medreseler yeni ilimleri öğretmelidir ki seküler eğitim kurumları karşısında cazibesini koruyabilsin. Kendisi de bir medrese mezunu olan Abduh, sadece medrese ilimleriyle yetinmemiş, kendi döneminde yaygınlaşan pozitif ilimleri de öğrenmeye çalışmıştır. O, sadece doğu bilimlerini değil, Batı felsefesini de öğrenmeye çalışmıştır. Bu tavrını ilmi çalışmalarında da sürdüren Abduh, bir taraftan klasik metinleri okuyup anlamaya çalışmış, diğer yandan çağdaş eserleri de okuyup anlamaktan geri durmamıştır. Bu tür bir yaklaşımı sadece kendisiyle sınırlandırmamış, Ezher'de ders verdiği öğrencilerine de bu şekilde kendilerini yetiştirmelerini tavsiye etmiştir. Sadece öğrencilerin değil, halkın da Aristo ve Platon gibi filozofları bilmesi gerektiğini vurgulamıştır.¹²⁴ O, elinden geldikçe her çeşit eseri okumuş ve okutmuştur. Onun eğitim ve öğretimle ilgili geniş bakış açısını gösteren durum, kütüphanesinde bulunan ve onun tarafından okunduğu sanılan

¹²¹ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 73-74.

¹²² Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 196.

¹²³ Özervarlı, I, s. 485.

¹²⁴ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 168.

J.J Rouseau'un "*Emile*", H. Spencer "*Education*", Tolstoy'un Romanları, Renan'ın eserleri, Strauss'un "*İsa'nın Hayatı*" gibi eserlerdir.¹²⁵ Abduh'un bu eserleri okumasındaki asıl gaye Avrupa ile eğitim alanında, bilim ve teknik konularda İslam dünyasının rekabet edecek konuma gelmesini istemesindedir.¹²⁶ Ona göre medrese hocaları da bu şekilde olmalı, sadece geleneksel bilgiyle yetinmemelidir. Medreseler, ancak bu şekilde yeniden prestij kazanacak ve eski cazibesine kavuşacaktır.

Öte yandan Mısır da bir taraftan Avrupa örnek alınarak oluşturulmuş okullar, bir taraftan geleneksel bir şekilde eğitimi sürdüren medreselerin olması, toplumda sorunların çıkmasına neden olmaktadır. Bu duruma işaret eden Abduh'a göre bir taraftan geleneksel kurallarla yönetilen medreseler, öte yandan Avrupa çıkışlı olan, son derece modern olmaya çalışan okullar ikiliğe neden olmaktadır. Bu arada Fransızca yazılan Voltre, Montesqu gibi düşünürlerin eserlerinin Arapçaya çevrilmesi ve yeni neslin bu eserleri okuması sonucu, Mısır'da Avrupa menşeli bir takım akımların boy göstermesine neden olmaktadır.¹²⁷ Ayrıca Mısır'da bulunan misyoner okullarının faaliyetleri ve halkın bu okullara çocuklarını göndermeleri Abduh'u derinden düşündürmekteydi. Ona göre bu okullar çocukları dinden uzaklaştırmakta ve siyasi propaganda yapmaktadır.¹²⁸ Bu olaylar toplumsal kutuplaşmayı artırmaktadır. Ona göre, bu dönemde Mısır'da iki farklı eğitim biçiminin olması bu uzlaşmayı daha da imkânsız hale getirmektedir. Zira Mısır'da klasik yöntemlerle eğitim yapan, değişim ve dönüşüme karşı olan, dogmatik ve taklitçi olan dini okullar, öte yandan dini dışlayan değişim ve dönüşümü radikal bir şekilde işleyen, geleneği küçümseyici bir gözle ele alan, onu hiç dikkate almayan ve önemsemeyen okullar vardır.¹²⁹

Tüm bu olumsuzlukların üstesinden gelmenin yolu, medreselerin düzelmesi ve eğitim sisteminin değiştirilmesinden geçmektedir. Bu yüzden medreselerde ıslahat yapılması gerektiğini düşünen Abduh'a göre, medreseler İslam dünyasının kalbidir. Eğer medreseler

¹²⁵ Albert Haurouni, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz (çev.), İstanbul: İnsan yay. 1994, s. 156.

¹²⁶ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 43.

¹²⁷ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 46-47.

¹²⁸ Haurouni, s. 159.

¹²⁹ Haurouni, s. 156. ; İnayet, s. 159.

bozulursa İslam dünyası yozlaşacak ve gittikçe geri kalacak, içinde bulunduğu durumdan da kurtuluşu imkânsız olacaktır. Bunun için medreselerin ıslah edilmesi ve dönemin kısır anlayışlarından kurtarılması gerekmektedir. Abduh, eğitim ıslahının medresede okutulan derslerin içerik ve müfredatlarının değiştirilmesiyle olabileceğini düşünmektedir. Ona göre medreselerde okutulan derslerin sıkı bir şekilde elden geçirilmesi lazımdır. Abduh'a göre sağlıklı bir medrese şu şekilde meydana gelebilir:

1- Program ıslah edilmeli ve revize edilmelidir. Dini ilimlerden fenni ilimlere tüm sistem gözden geçirilmelidir.

2- Kur'an'ın anlaşılma yolu ve hadislerin ele alınma biçimi değiştirilmeli, yeni metotlar geliştirilmelidir.

3- Medreselerde ders veren hocaların tecrübeli ve yetişkin olmasına dikkat edilmelidir.

4- Medrese yönetici ve öğretmenleri eğitim dışında hiçbir şeyle ilgilenmemeli ve bu mesleklere yönelmelidir.

5- Eğitim ve öğretim metotları kolay ve anlaşılır olmalıdır.

6- Sınav sistemi getirilmeli medreseler bünyesinde sınavlar yapılmalıdır.

7-Verilen bilgilerin pratiğe dökülmesine dikkat edilmeli sadece teoriyle yetinilmemelidir.

8- Görev verilirken liyakate bakılmalı ve öğrencilerin başarı durumuyla ahlakı dikkate alınmalıdır.

9- Eğitim bütünsel bir şekilde ele alınmalı ilim, ahlak ve edep, ölçülü bir şekilde verilmeli hiç birisi eksik bırakılmamalıdır.¹³⁰

Abduh'un istediği bu özellikler, dönemin şartları düşünüldüğünde uygulanması oldukça zordu. Zira ona en büyük tepki medrese çevrelerinden gelmiştir. Abduh da bunun farkında olarak hareket etmiş, elinden geldiğince fikirlerini temkinli olarak uygulama sahasına sokmaya çalışmıştır. Ona göre eğitim ve toplumsal anlayış bir çark gibidir. Baskıcı ve

¹³⁰ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 120.

geleneksel eğitim anlayışıyla yetişen bireyler, zamanla bu sistemi benimsemekte baskıcı ve otoriter bir mantıkla hareket etmeye başlamaktadırlar. Bu şekilde yetişen bireyler zamanla eğitim kurumlarının başına geçmekte, farklı hiçbir düşünceyi kabul etmemekte, böylece yanlış dönen çark devam etmektedir. Abduh, eğitim sisteminin başta iyi olduğunu, sonraki dönemlerde yozlaşmaya başladığını ve bunun Müslümanları geri bıraktığını düşünmekte, eğitimin sürekli kendini tekrarladığını düşünmektedir. Bu yüzden toplumun değişmediğini, eğitimcilerin öncü rol oynamadığını vurgulamaktadır. Ona göre eğitim pirlerin, şeyhlerin ve benzeri otoriterlerin hegemonyasından kurtulmalıdır. Abduh, burada öğrenilen bilgilerin ezberci mantıkla alındığını düşünmekte, akılcı bir yaklaşım sergilenmediğini ifade etmektedir. Ona göre akılcı, sorgulayıcı bir mantıkla dersleri işlemek demek bilginin ezbercilikten, inancın taklitçilikten kurtulması ve daha verimli sonuçların elde edilmesidir. Abduh bu konulara o kadar eğilmektedir ki Haurouni onu bir âlim, bir öğretmen ve okullar teşkil eden bir öncü olarak anmaktadır.¹³¹

Mısır'da medrese dışındaki okulların güçlü olması burayı Osmanlı Devleti'nden farklı kılmaktaydı. Medreseler Osmanlı'nın merkezi olan İstanbul'da farklı bir amaçla tartışılmakta, Mısır'dan farklı bir şekilde ele alınmaktaydı. Zira Abduh'un sıkı bir eleştiriye tabi tuttuğu Mısır eğitim sistemi, Osmanlı'nın eğitim sisteminden daha ilerideydi.¹³² 19.y.y'da Mısır'da genel anlamda devlet tarafından resmi kurumlara eleman yetiştirmek için açılmış resmi okullar vardı. Bunun yanında geleneksel yöntemlerle ders işleyen, cazibesini kaybetmiş medreseler vardı. Bu anlamda Osmanlı İslamcı aydınlarının yapmaya çalıştıkları, Mısır'daki durumdan farklıydı. Çünkü Osmanlı Devleti'nde, eğitim genel anlamda dini bir içerikle verilmekte, din merkezli bir yaklaşım sergilenmekteydi. 18.y.y.'da üst üste gelen savaşlar ve Osmanlı'nın bu savaşlarda yenilmesi, genel anlamda Osmanlı aydınlarının eğitim sisteminin eleştirmesine neden olmuştur. Ancak bu eleştirilerin savaş odaklı olması, Osmanlı'nın askeri okullar açmasına ve ilk modern okulların askeri okullar olmasına neden olmuştur.¹³³ Oysa Mısır eğitim sistemi 20 yıl önceden modernleşmeye başlamış ve modern askeri okullar açılmıştır. Somel'e göre Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı ordusunu

¹³¹ Haurouni, s. 156.

¹³² Selçuk Akşin Somel, **Osmanlı Eğitim Modernleşmesi (1839–1908)**, Osman Yener (çev.), İstanbul: İletişim yay., 2010, s. 49-50.

¹³³ Somel, s. 49.; Fazlurrahman, s. 153.

yenmesinin nedeni, Mısır eğitim sisteminin, Osmanlı eğitim sisteminden ileride olmasıdır. Örneğin Mısır'daki askeri okullarda, çocuklar Arapça, Türkçe ve Farsça dilleriyle eğitim almakta; Cebir, geometri, matematik, tarih ve coğrafya gibi dersler görmekteydiler.¹³⁴ Ne var ki Mısır'da eğitim yapan bu kurumlar, askeri amaçlarla hareket etmekte, sosyal meseleleri çok fazla önemsememekteydiler. Ayrıca bu okullar Avrupa tarzı okullar olup, tamamen Avrupa'daki okulları taklit etmeye çalışmaktaydılar. Bu dönemde Osmanlı aydınları ulemanın eğitim üzerindeki hegemonyasını eleştirip, eğitimin seküler olması gerektiğini vurgularken, Mısır'da Muhammed Abduh gibi düşünürler eğitimin seküler olmasından şikâyetçi olmakta, eğitimin milli ve İslami olması gerektiğini ifade etmekteydiler.¹³⁵

Özetle Abduh problemlerin kaynağını medrese ve onun eğitim biçiminde görmekte, suçun İslam'da değil, Müslümanlarda olduğunu düşünmektedir. Medreselerin değişmesini, İslam'ın yeniden şaha kalkmasını istemektedir.¹³⁶ Bunun için medreselere görev düştüğünü düşünmekte, illa yenilik yapılacaksa medreselerin bunda öncü rol oynaması gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, medreseler bunu başaramazsa ıslahat, modernist ve Avrupa hayranı bir takım düşünürlerin eline kalacaktır. Abduh'a göre medreseler, geri plana itilecek ve özne konumunda olması gerekirken nesne konumuna düşecektir.¹³⁷ Onun bu tespitleri son derece gerçekçi ve mantıklıdır. Zira bu dönemde medreseler tartışmanın odağında yer almakta ve her bakımdan eleştirilmektedir. Medreselere rakip olarak açılmış olan okullar gittikçe güçlenmekte, toplum tarafından da benimsenmektedirler. Medreseler kendilerini yenilemezse kısa süre sonra kendiliğinden kapanacak ve önemini kaybedecektir. Abduh'un çabası bunun önüne geçmek ve medreselerin kan kaybetmesini önlemektir. Ne var ki bu düşünce en çok medrese hocaları tarafından eleştirilmekte ve karşı çıkılmaktadır.

¹³⁴ Somel, s. 50.

¹³⁵ Fazlurrahman, s. 153-154; Somel, s. 35-40

¹³⁶ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 74.

¹³⁷ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 73-74.

6. Muhammed Abduh'a Göre İlim ve İlimlerin Tasnifi

6.1. Muhammed Abduh'a Göre İlim ve Önemi

Abduh her şeyin başının ilim olduğunu düşünmektedir. Ona göre Kur'an, insanın bu yönüne vurgu yapmaktadır. Hz. Âdem'in meleklerden farklı olmasının sebebi bu özelliği taşımış olmasındandır. Kur'an'ın “tefekkür edin, akledin, düşünün” gibi ifadeleri insanı düşünmeye, ilim öğrenmeye ve kendisini geliştirmeye teşvik etmektedir.¹³⁸ Abduh, İslam'ın hikmeti, mü'minin yitik malı olarak gördüğünü ve her an onun peşinden gitmesini istediğini düşünmekte ve bu konudaki hadisin Müslümanlar tarafından iyi idrak edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.¹³⁹ Ona göre, Peygamberimiz'in “ilim Çin'de de olsa onu alınız.”¹⁴⁰ Hadisi ve yine Kur'an'ın: “Allah hikmeti dilediğine verir, kime hikmet verilmişse şüphesiz ona çokça hayır verilmiştir. Bundan ancak akıl sahipleri ibret alır.”¹⁴¹ Ayeti ilim öğrenme konusunu vurgulamakta ve bu hususun altını çizmektedir.

Abduh, akli sahih imanın tek kaynağı olarak görmektedir. Ona göre akli olmayanın iman etmesi mümkün değildir. Aklın en başta gelen görevi ise anlamak, araştırmak, bireyi aydınlatmak ve sürekli tefekkür halinde olmaktır. Aklın gıdası ise ilimdir.¹⁴² İlim bireyin bilinçli tercih etmesini ve şuurlu hareket etmesini sağlamaktadır. Bu anlamda İslam'ın bireyden istediği şey taklidi iman değil, araştırmalar sonucunda edilmiş olan tahkiki imandır.¹⁴³ Tahkiki imana ulaşmanın yolu da ilimden geçmektedir. Abduh'a göre, İlim aynı zamanda kişinin dini kural ve emirleri sağlıklı bir şekilde öğrenmesi ve tatbik etmesini sağlayan bir çabadır. Zira gerçek anlamda kulluk, ancak ilmi seviyesi yükselmiş, kendisini iyi donatmış bireylerce yapılabilmektedir. Bu özelliği taşımayan bir birey ibadet etse de yapmış olduğu ibadetler bilinçsizdir. Oysa bilen kişi Yüce Allah'ın göndermiş olduğu emir ve

¹³⁸ İlgili birkaç ayet için bk. Bakara, 2/242; Yunus,10/16; Hud, 11/51; Yusuf, 12/109.

¹³⁹ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 198-199.

¹⁴⁰ Beyhaki, *Şuabü'l-İman*, 2/253.

¹⁴¹ Bakara, 2/269.

¹⁴² Mehmet Zeki İşcan, “Muhammed Abduh'un Din ve Siyaset Görüşleri”, (Yayımlanmış Doktora Tezi, AÜ, SBE, 1997), s. 121.

¹⁴³ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 199.

yasakları derinlemesine bilerek ve hikmetini anlayarak hareket etmektedir. Bu nedenle Kur'an bilenle bilmeyenin bir olmayacağını buyurmakta ve bu konuya ışık tutmaktadır.¹⁴⁴

Abduh'a göre, İslam, tevhid merkezli bir bakış açısıyla meseleleri ele almakta ve bunlar arasında ayırım yapmamaktadır. Bu yüzden İslam, ilim çalışmalarına Batı gibi parçalayıcı bir yaklaşımla bakmamaktadır. Bu nedenle hiçbir ilim dalı eksik bırakılmadan işlenilmeli ve Müslümanlarca öğrenilmelidir.¹⁴⁵ Bu anlamda dünyevi ilim verilirken, dini ilimler de mutlaka işlenilmeli ve hiçbir şekilde ihmal edilmemelidir. Ona göre dünyevi bilgi insanı Yüce Allah'ın büyüklüğüne ve yaratma sanatına götürmekte ve onun büyüklüğünün anlaşılmasını sağlamaktadır.¹⁴⁶ Bu nedenle Yüce Allah, insanı dünya, gök ve diğer yaratılış kanunları üzerinde düşünmeye ve araştırmaya teşvik etmekte ve bunların her birinin Allah'ın varlığının delilleri olarak sürdürüğüne işaret etmektedir.¹⁴⁷ Buna göre Abduh, insanın elinde iki kitap olduğunu düşünmektedir. Ona göre birincisi vahiy, ikincisi ise kâinattır.¹⁴⁸ Kur'an yüce Allah'ın bize göndermiş olduğu kullanma kılavuzu gibidir. Bizim kâinat üzerinde düşünmemizi ve ondan uygun yol ve yöntemlerle istifade etmemizi önermektedir.¹⁴⁹

İlim aşkının bir anda olmayacağını düşünen Abduh, bu özelliğin zamanla kazanıldığını ifade etmektedir. Ona göre ilim ilk önceleri talep edilen bir şey iken sonradan vazgeçilmez bir tutku haline gelmektedir. Asıl olan şey, ilmi çabanın bir amaç uğrunda yapılması ve öğrencinin sürekli onun peşinden gitmesidir. Bu anlamda onun istediği şey, bireyin ilim zihniyetinin oluşması, bireylerin böyle bir ruh haliyle hareket etmesinin sağlanmasıdır.

Abduh ilmi bilinenlerin kendisini kavramak olarak tanımlamaktadır.¹⁵⁰ Onun bundan kast ettiği şey mahiyettir. Ona göre mahiyet bir olguyu, o olgu yapan şeydir. Buna göre bizim bilimiz eşyanın (olguların) mahiyetini bilmektir. Ona göre bunun karşılığı da ta'limdir.

¹⁴⁴ Zümer, 39/9.

¹⁴⁵ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 228.

¹⁴⁶ Ö. Rıza Doğrul, "Abduh, Şeyh Muhammed", **TİA**. İstanbul: Asarı İlmiye Neşriyatı, II, 1944, s. 288.

¹⁴⁷ Birkaç ayet için bk. Bakara, 2/19,164,284; Ali İmran, 3/ 190.

¹⁴⁸ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 227.

¹⁴⁹ İşcan, s. 152.

¹⁵⁰ Abduh, **el-İslam ve'n- Nasraniyye Maa'l-ilm ve'l-Medeniyye**, Kahire: Matbaatü'l Mevsuat, (t,yok), s. 89.

Ta'lim kelimesi de insan zihninde ilk gelen öğretme eyleminin, peyderpey ve yavaş yavaş gerçekleşmesidir. Ona göre olguların sırrına ve eşyanın hakikatine erişmek için ilim öğrenmek, ta'lime gereken önemi vermek son derece önemlidir.¹⁵¹ Derin düşünce olmadan, öğrenmeden gerçek anlamda başarı beklemek ve ilerlemek mümkün değildir.

Abduh, Kur'an-ı Kerim üzerinde yapmış olduğu tefsirde, ilmi kabiliyetin tüm insanlara verilmiş bir özellik olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre herkeste öğrenme potansiyeli vardır. Sadece bu konuda araştırması, incelemeler yapması ve eğitilmesi yeterlidir. Bu yüzden öğrenmek aslında var olan potansiyelin geliştirilmesidir. Yüce Allah'ın Âdem'e öğrettiği isimlerden kastedilenin de bu olduğunu düşünen Abduh, insanı insan yapan en temel özelliğin onun araştıran, inceleyen ve akıl mefhumunu kullanan bir varlık olması olduğunu ifade etmiştir. İnsan bu yönüyle kainat düzenini kavrayabilmekte, olaylar arasında sebep sonuç ilişkisini kurabilmekte ve olayları geniş bir perspektiften ele alabilmektedir.¹⁵²

Abduh sağlıklı bir yöneticinin ancak ilmi olgunluğa erişen bir şahıstan olabileceğine inanmaktadır. Ona göre bir yöneticide bulunması gereken üç temel özellikten en önemlisi ilim sahibi olmaktır.¹⁵³ Abduh'a göre mahlûkat içerisinde en donanımlı varlık olan, konuşabilen, aklını kullanan, kendinden sonraki nesillere eserler bırakan ve bilgi üreten tek canlı insandır. Nitekim Yüce Allah'ın meleklere direkt olarak Hz. Âdem'in bilgisini örnek vermesi ve onun meleklerden bilgili olduğunu ifade etmesi, onun bu özelliğiyle ilgili bir durumdur. Ona göre insanın mesken edinmesi, sanat yapması, üretmesi ve sosyal bir varlık olarak yaşamasının temel dayanağı, onun akıl sahibi bir varlık olması ve kendisine ilim öğrenme yetisinin verilmesidir.¹⁵⁴

Abduh'a göre, Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de insanın en büyük özelliği olan okuryazarlığına işaret için kaleme yemin etmiştir. Zira Yüce Allah'ın bir şeye yemin etmesi, onun önemli bir şey olduğuna işaret eder. Ona göre insanın yazıyı kullanması, kalem sayesinde

¹⁵¹ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 240.

¹⁵² Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, I, s. 368.

¹⁵³ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'an-i'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, I, s. 628.

¹⁵⁴ Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 73-76.

olmuştur. Abduh, Alâk Suresi'nin ilk ayetlerini de bu şekilde yorumlamıştır.¹⁵⁵ Ona göre kalem, insanın ikinci dilidir. İnsan söylemediği bir takım şeyleri, kalemlle ifade emekte ve fikirlerin kalıcılığı kalemlle sağlanmaktadır.¹⁵⁶ Kalemin üretken olması için de kişinin ilim sahibi olması ve kendisini yetiştirmiş olması gerekmektedir. *Takriz'ül Erham* adlı gazetede kalem ve ilim başlıklı bir makale kaleme alan Abduh, kalemin dünyanın en güçlü silahı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre kalem aynı zamanda dünyanın en adil aracı konumundadır. Zira kalem sahibine sadık kalmakta, fikir ve düşünceler ne ise aynen kâğıda dökmektedir.¹⁵⁷

Abduh güçlü olmanın en büyük göstergesinin ilim ve irfan sahibi olmak olduğunu düşünmektedir. Ona göre dünyada her başarının altında mutlaka ilim yatmaktadır. Abduh buradaki yazısında kalemden kastın, insanın icatlar yapması, ilim öğrenip etrafına ışık saçması olduğunu vurgulamıştır. Çünkü dille ifade edemediğimiz birçok şey kalemlle söylenebilmekte, dile getirilmeyen duygular kalemlle ifade edilmektedir.¹⁵⁸ Ona göre kalem, insanın ortak hafızası onun bilgi bekçisidir. İlimin devamı kalem sayesinde olabilmekte, bilgiler onun sayesinde muhafaza edilebilmektedir.¹⁵⁹

6. 2. Muhammed Abduh'a Göre İlimlerin Tasnifi

Abduh'a göre müellifler, eskiden beri ilimleri çeşitli şekillerde tasnif etmişlerdir. Ona göre kimisi ilimleri, metafizik ilimler ve pozitif ilimler, kimisi özel ilimler (subjektif) ve genel ilimler (objektif) şeklinde ayırmışlardır.

Abduh'a göre, İslam coğrafyasında dört ilim dalı gözlemlenmekte ve insanlar genelde bunlarla meşgul olmaktadır. Abduh'un bu dört kategorisini sırayla incelemekte fayda vardır.

¹⁵⁵ Bk. Alak, 109/1-5.

¹⁵⁶ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 159.

¹⁵⁷ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s.160.

¹⁵⁸ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 10.

¹⁵⁹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 11.

6. 2. 1. Dini İlimler

Abduh'a göre, bu kategoriye Tefsir, Fıkıh, Hadis gibi ilimler girmektedir. Bu ilim sahasının görevi dini ilimleri açıklamak, insanları din ile ilgili olarak bilgilendirmektir. Ancak Abduh, bunların içinde Kelam ilminin ayrı bir yeri olduğunu düşünmektedir. Ona göre Kelam, insanın neye, niçin ve neden inandığını açıklamaya çalışan bir ilim sahasıdır. Kelam: bireyin inandığı şeyle ilgili şüphelerinin giderildiği, imanın taklitten tahkike doğru evirildiği alandır.¹⁶⁰ Kelam, rasyonel bir akılcılıkla dini ilimleri açıklamaya çalışır. Onun metodu talep eden öğrenciyi ikna etmeye çalışmak ve akli delillerle Allah'ın varlığını bulmaya yönlendirmektir. Ona göre insanlar, tatmin olmak için inandığı şeyin doğruluğundan emin olmak ister, bu yüzden araştırmalar yapar. Bu alanda insana yardımcı olacak iki temel alan Kelam ve Mantık ilmidir. İnsanlar ilk önce bunları öğrenmelidirler. Kelam sadece kendi dinini değil, ötekini de inceler ve onun yanlışlarını ortaya çıkarır. Hak ile batılın ayrımını yapmaya çalışan tek ilim dalı, Kelamdır. Ne var ki İslam âlimlerinin bir dönemden sonra ötekini dışlaması, onu yok sayması ve kelam ilmine gereken önemi vermemesi, İslam felsefesinin kaynağı olan kelamın gerilemesine neden olmuştur.¹⁶¹

Abduh, kelam ilminin öğrenciler tarafından benimsenmesinin, onların akide anlamında sağlam temellere oturmasını sağlayacağını düşünmektedir. Ona göre Kelam, bireyin önce kendi dinini iyice öğrenmesi, onu hazmedip kabullenmesini ve daha sonra ötekinin yanlışlarını öğrenmesini ve bireyin ona göre kendisini savunmasını öğrendiği ilim dalıdır. Öğrencinin ufkunu en fazla geliştiren ve dünyadan haberdar eden ilim dalı kelamdır.¹⁶² Abduh'a göre, Mısır'da Kelam ilmini değer veren okullar yok denecek kadar azdır. Ayrıca Kelam konusunda ders veren müderrisler gereksiz yere dersleri zorlaştırmakta, öğrenciler bu dersi anlamsız bulmaktadır.¹⁶³

¹⁶⁰ Kelam ilmiyle ilgili birkaç çalışma için bk. Saim Kılavuz, **İslam Akaidi Ve Kelam'a Giriş**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006; Bekir Topaloğlu, **Kelam ilmi: Giriş**, İstanbul: Damla yay., 1981; İlhan Kutluer, **Akıl Ve İtikat: Kelam-Felsefe İlişkileri Üzerine Araştırmalar**, İstanbul: İz yay., 1996.

¹⁶¹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 16.

¹⁶² Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 15.

¹⁶³ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 16.

Abduh, ahlak kitaplarını da bu kategori de göstermektedir. O, Ahlak ilminin de son derece önemli bir ilim dalı olduğunu vurgulamakta ve ahlak eğitiminin son derece faydalı olacağına inanmaktaydı. Ona göre ahlak, eğitime ruh veren, ona anlam kazandıran yegâne alandır. O, bu konuda özellikle Gazali'ye hayrandı. Gazali'nin eğitim ve öğretim metodundan övgüyle söz etmekte, onun en önemli eseri olan İhya-i Ulumi'd-Din adlı eserini de örnek vermektedir.¹⁶⁴

6. 2. 2. Felsefe

Abduh, bu dallardan ikincisinin de akli ve hikmeti konu alan, ilim dalı olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu alan felsefedir. Bu alanın temel konusu varlığın nereden geldiğini, insanın mahiyetinin ne olduğunu, bizim nereden geldiğimizi anlamaya çalışmaktır. Abduh'a göre bu ilim dalı İslam topraklarında çok fazla ihmal edilmekte ve gereken ilgiyi görmemektedir. Felsefeyi konu eden kitapların basılması matbaalarda problem olmakta ve yeterince basılmamaktadır. Piyasa da bulunan kitaplar ise birkaç müteşebbisin özel çalışması sayesinde olmaktadır. Ona göre bu konuda gayret edenler de genelde Avrupalılardır.

6. 2. 3. Edebiyat ve Tarih

Üçüncü kısım ise, edebiyat ve tarih konularını ele alan ilim dalıdır. Bunun alanı ise tarihi olayları anlatmak, şiir, deneme gibi bir takım konularda insanların düşüncelerini anlatmalarını sağlamaktadır. Ona göre bu alan, bunları yaparken toplumun sorunlarını, sıkıntılarını, sevinçlerini gözler önüne sermektedir. Bu alan aynı zamanda nahiv ve sarf gibi temel gramer konularını da incelemekte ve yazılan bir metnin, dil açısından doğru olup olmadığıyla da ilgilenmektedir. Ona göre bu ilim dalı da medreselerin en fazla üzerinde durduğu bir daldır.¹⁶⁵

6. 2. 4. Sihir ve Büyü (Astroloji)

Abduh'un en çok üzüldüğü ve problem olarak gördüğü alan, dördüncü kategoriye giren alandır. Ona göre bu alan hurafelerle dolu yıldız name, tılsım, sihir, büyü gibi konuları

¹⁶⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 49.

¹⁶⁵ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 18.

kapsayan kısımdır. Abduh bu ilmin astroloji ile ilgili olduğunu düşünmekle birlikte, insanların bu ilimlerle boş yere oyalandıklarını, gereksiz yere bu işlerle uğraştıklarını düşünmekte ve Mısır'da en fazla basılan kitapların, bu kitaplar olduğunu ifade etmektedir. Ona göre bu durum halkın cehalete, gaflete ve bilgisizliğe ne kadar daldıklarının açık bir göstergesidir. Mısır'da kitapların basım ve yayını izne bağlı olduğu halde, en fazla sorun çıkartılan kitaplar, felsefe ve hikmet konularını ele alan kitaplardır. Oysa önüne geçilmesi gereken asıl mesele, hurafelerle dolu olan sihir, büyü gibi kitapların basımının yasaklanması en azından devletin bunların önüne geçmesidir. Abduh Mısır'da felsefe, siyaset, riyazet gibi konularda yazılmış kitapların rağbet görmemesinden yakınmakta ve bu yaklaşımın değişmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre yönetimin halkı bilinçlendirmesi gerekirken, ilim ve irfanın gelişmesi desteklenmeli iken, buna yönelik çok miktarda kitap, dergi ve gazetelerin yayınlanması elzem iken, daha çok halkın bilgisiz kalmasına neden olan eserler basılmaktadır. Zira hurafelerin, bir diğer deyişle boş ilimlerin, faydasız bilgilerin peşinden koşmak, Müslümanları bunlarla oyalamak, şeytana tabi olmaktır. Bu tür kitaplar maliyetli olduğu için maddi, gereksiz şeylerle Müslümanları oyaladığı için de manevi zarardır. Bu anlamda bu tür işlerin terk edilmesi ümmetin selameti için zorunludur.¹⁶⁶

Ona göre herkes imkânı dâhilinde felsefe, siyaset, ahlak, hukuk(fıkıh), tarih konularında okumalı ve kendisini geliştirmelidir. Avrupa ile sağlam rekabet ancak bu yolla olabilir. Abduh birkaç isim önermekten de geri durmamakta bu konuda: Gazali, İbn'ül Esir, İbn-i Haldun, Mes'udi, Ebu Zeyd gibi düşünürlerin kitaplarının da basılması ve halk tarafından okunması gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁶⁷

Özetle Abduh, Mısır halkının bilinçlenmesi, ülkenin İngiltere'nin sömürgesi olmaktan kurtulması için eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yaygınlaştırılması gerektiğine inanmaktadır. Ona göre Mısır toplumu ilim anlamında gelişmedikçe toplumsal olarak geri kalmaya devam edecektir. Bu anlamda eğitim öğretim faaliyeti yapan kurumlar bir an önce yenilenmeli, medreseler tekrar canlanmalı ve Mısır eskisi gibi tekrar ilim ve kültür merkezi olmalıdır.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 17-18.

¹⁶⁷ Abduh'un basılmasını istediği bu kitaplar, İbni Haldun'un "Mukaddimesi", Gazali'nin "İhya'ul Ulumi'd-Din", İbn'ül Esir'in "el-Kâmil fi t-Tarih" ve Mes'udi'nin "Mürûc ez-Zeheb ve Ma'âdin el-Cevâhir" adlı eserleridir. Bk. Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 49-50.

¹⁶⁸ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 159.

Bunun yolu da geleneksel kurumların yenilenmesinden geçmektedir. Eski kurumların yenilenmesi de yetmeyecek, çağın gerektirdiği özellikleri taşıyan kendisini iyi yetiştirmiş kadroların olması da gerekmektedir.¹⁶⁹ Bu durum, Abduh'un eğitim ve öğretim konusuna odaklanmasına neden olmaktadır. Bundan sonra ki bölümde onun eğitim ve öğretim ile ilgili görüşlerine yer verecek ve eğitimin canlanması için yaptığı çalışmalara değineceğiz.

¹⁶⁹ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 253-254.

İKİNCİ BÖLÜM

MUHAMMED ABDUH'UN EĞİTİM VE DİN EĞİTİMİ GÖRÜŞLERİ

1. Muhammed Abduh'un Eğitimle İlgili Görüşleri

Eğitim ve öğretim bir toplumun geleceği açısından çok hayati bir öneme sahiptir. Bir toplumun geleceğinin şekillenmesinde, kültür, inanç ve dil gibi önemli hususların konuların geliştirilmesinde önemli faktörlerden biri eğitimidir. Bunun farkında olan Abduh, başarının ancak eğitimle gerçekleşeceğine inanmaktaydı. Ona göre eğitime gereken önemi vermeyen toplumlar geri kalmaya mahkûm olacaktır. Bireyi eğitmeden, toplumu bilinçlendirmeden, sosyal meselelerin çözülemeyeceğini düşünen Abduh, eğitime önem vermeyen Mısır Devleti'nin kalkınamayacağını ve sömürge konumunda kalmaya devam edeceğini düşünmektedir.¹⁷⁰ Abduh, siyasal, sosyal ve kültürel gelişmenin ancak eğitimle olacağını ifade etmekte, bu uzun soluklu işin ancak seçkin, eğitilmiş ve sabırlı bir kadro tarafından yapılacağına inanmaktadır.¹⁷¹ Abduh'a göre tepeden inme devrimin mümkün olması güçtür. Ona göre böyle bir durumda halkın bilinçlenmiş, siyasal bilinci artmış ve kültürel seviyesi yükselmiş olmalıdır.

Abduh işe bireyden başlamak gerektiğine inanmaktadır. Ona göre cemiyetin değişmesi tek tek bireylerin değişmesiyle mümkündür. Bireyler değişmeden toplumun değişmesi mümkün değildir. Bireyi değiştirmek için ise en önemli araç, eğitim ve öğretimdir.¹⁷² Abduh'un eğitim ve öğretime vermiş olduğu değer en önemli göstergesi onun kimi yazılarının doğrudan eğitim ve öğretimle ilgili olmasıdır. Bu yazılarının çoğu Abduh'un Mısır eğitim kurumlarına yönelik eleştirilerinden oluşmaktadır. Abduh, bu yazılarında eğitim ve öğretimle ilgili projeler sunmakta ve çözümler üretmeye çalışmaktadır.¹⁷³ Abduh, bireyden başlayarak Mısır toplumunun, değişmesini, bilinçlenmesini ve manevi açıdan olgun olmasını istemektedir. Onun idealinde ki toplum, şuurlu hareket eden toplumdur. Oysa Mısır'da böyle

¹⁷⁰ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 41.

¹⁷¹ Gencer, s. 735.

¹⁷² Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 43.

¹⁷³ Gencer, s. 735.

bir toplum hali hazırda mevcut değildi.¹⁷⁴ Yeterince bilinçlenmemiş İslam toplumunun, bu haliyle değişmesi ve kalıcı inkılâpların yapılması da imkânsızdı. Abduh'a göre bilinçsiz olan toplumun, Avrupa'nın etkisinden kurtulması, Mısır'ın da İngiltere mandası altından çıkmasının da imkânı yoktur. O halde sabırlı bir şekilde eğitim ve öğretim meselesine odaklanılmalı ve işe temelden başlanmalıdır.¹⁷⁵

Abduh'un bu şekilde düşünmesi, eğitim ve öğretime vurgu yapması, kültürel meselelere fazla eğilmesi, hocası Afgani'yle arasının açılmasına neden olmuştur. Çünkü Abduh'un aksine Afgani, İslam devriminin hemen olmasını istemekte ve bu işin siyasetle olacağına inanmaktadır.¹⁷⁶ Ona göre eğer siyasette başarılı olunursa, İslam dünyası geri kalmayacak ve Avrupa'nın mandasından kurtulacaktır. Abduh'un eğitim ve öğretim konularına eğilmesi, toplum katılımına çok fazla önem vermesinin nedeni onun Afgani ile yaşamış olduğu olumsuz tecrübedir. Nitekim ilk dönemlerde Afgani ile birlikte Paris'te *Urvet'ul Vuska* dergisi çıkartılmış, toplumun bilinçlenmesi sağlanmaya çalışılmıştır. Abduh bu derginin yazı işleri müdürlüğünü yapmış ve bu dönemde kalemini, toplumun bilinçlenmesi için kullanmaya gayret etmiştir. Ne var ki bu girişim İngilizlerin baskısıyla sonuçsuz kalmış, dergi kapatılmak durumunda bırakılmıştır.¹⁷⁷ Abduh, bu olayla hocasının devrimci yaklaşımından uzaklaşmıştır. Çünkü ona göre, bütün başarıların kaynağı düşünce ve bilimsel çalışmadadır. Ona göre düşüncede, bilimde derinlik sahibi olmak, aynı zamanda siyaset ve rekabette de güçlü olmak demektir. Bunun için düşünceye ve bilime ağırlık vermek Müslümanların en başta gelen görevidir. Kendi ifadesiyle: "*Günümüzde rekabet ve mücadelenin temel dinamiğini hemen hemen düşünceler oluşturmaktadır. Düşünce alanlarında zengin ve derinlikli, bilimlerde hüner sahibi olan ümmet, otorite, hâkimiyet ve siyasette de en güçlü ve üstün olan ümmettir.*"¹⁷⁸

¹⁷⁴ Abduh'un o dönemde ki Osmanlı toplumuna yönelik gözlemleri için bk. Bu çalışmada ki ek II.

¹⁷⁵ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 77.

¹⁷⁶ Gencer, s. 734.

¹⁷⁷ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 85.

¹⁷⁸ Muhammed el-Behiy, **Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı**, İbrahim Sarmış (çev.), İstanbul: Girişim yay. 1986, s. 138.

Abduh'un bu konudaki düşüncesi ve inancı üstadı Afgani ile yapmış olduğu şu konuşmada kendini göstermektedir: *“Bu siyasetten hayır gelmez; çünkü adil bir İslami hükümet kurma işi, yalnızca yabancı engelleri ortadan kaldırmaya bağlı değildir. Bizim için doğru ve hayırlı olan yol şudur: ikimiz, siyasetin etkilemediği, gözlerden uzak bir yere gidelim. Orada insan yetiştirmeye çalışalım. Bu çalışmalar sonucunda kendilerini ümmetin hizmetine adanmış; aile, yurt, emlak sevgisi ve bağının önlerinde durmadığı, en önemli işleri ülkeyi dolaşarak kendileri gibi insanlar yetiştirmek olan on kişiyi yetiştirsek bunların her birinin en az onar kişi yetiştirmeleri işten bile değildir. Kısa zaman içinde İslam için çalışan yetmiş –yüz insanımız olur. Her şeyi yapacak olan insanlardır.”*¹⁷⁹ Bu dönem de Mısır'ın içerisinde bulunduğu durum düşünüldüğünde Abduh'un bu yaklaşımı son derece doğrudur. Mısır yönetiminin İngiliz mandası altında olması, eğitim sisteminin, İngilizlerin etkisinde kalmasına neden olmuş, bu da Mısır'ın genel eğitimini iyice dinden soyutlamıştır.¹⁸⁰ Ayrıca verilen eğitim sistemi pozitivist bir felsefeye dayanmakta ve maneviyatsız bir eğitim işlenmektedir.¹⁸¹

Öte yandan Mısır yönetimi, İngilizlerin mandası altında olduğundan, sağlıklı bir şekilde eğitim politikalarına eğilmemekte, bu konuda sağlıklı kararlar alamamaktadır. Eğitim müfredatlarının İngiliz etkisinde olması ve İngilizlerin kendi politikasına aykırı buldukları düşünsel faaliyetlere izin vermemeleri, Abduh'un eğitimi, siyasetin gündeminden uzaklaştırma fikrinin, ne kadar isabetli olduğunu göstermektedir. Abduh, siyasetin etkisinin olmadığı, kimsenin karışamayacağı, özgür bir şekilde eğitim ve öğretim faaliyetlerinin yapılacağı bir yer hayal etmektedir.¹⁸² Ne var ki o dönemde böyle bir imkân olmadığı gibi, bu düşünce, hem uzun bir zaman, hem de maliyet gerektirmektedir. Afgani bu nedenle, bu fikri hoş karşılamamıştır. Afgani Müslümanların hemen değişmesi gerektiğine inanmakta, İslam toplumunun daha fazla bekleyemeyeceğine inanmaktadır. Bu yüzden eğitim işine soğuk bakmaktadır. Onların karşılıklı konuşmasını, Akif'in mısralarında da görmek mümkündür. Akif bu konuşmayı şöyle aktarmaktadır:

¹⁷⁹el-Behiy, s. 138; Karaman, s. 76.

¹⁸⁰ Zey'ur, *el Hitabu't-Terbevi ve'l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 78-79.

¹⁸¹ Cüdi, s. 65-66.

¹⁸² Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkalyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 335.

“ Galiba söylediğim yoktu, evet, hiç yoktu

Mısır’ın en muhteşem üstadı Muhammed Abduh

Konuşurken neye dairse Cemaleddin’le

Der ki tilmizine Afganlı:

“-Muhammed dinle!

İnkılâp istiyorum, başka değil, hem çabuk.

Öne bizler düşüp İslam’ı da kaldırmazsak,

Nazariyat ile bir şeyler olur zannetme!

O ferahini de artık yetişir, dinletme!

Çünkü muhtac-ı tezahür değil istidadın...”

“- şüphe yok, hakk-ı semühileri var üstadın...

Gidelim bir yere, hatta şu bizim Sudan’a

Yeni bir medrese tesis edelim Urban’a.

Daha üç beşte faziletli mücahit bulalım,

Nesli tehzib ile, i’la ile meşgul olalım.

Çıkarıp gönderelim hâsılı şeyhim, yer yer

Oradan Âlem-i İslam’a Cemalettin’ler.”

“Bu, fakat yirmi yıl ister ki kolay görmüyorum...

Yirmi günlük işe bak sen!”

Kulunuz ma’zurum...”¹⁸³

¹⁸³ Karaman, s. 37; Keskiöğlü, s. 135.

Abduh, eğitime dinamik bir süreç olarak yaklaşmaktadır. Ona göre verilecek eğitimin geçmişe takılıp kalmasından ziyade, yeniliğe açık, zamanın ruhuna uygun, öğrencilerin ihtiyaçlarına duyarlı olması gerekmektedir. Ona göre eğitim, her şeyden önce eğitim için yapılmalı, eğitimin kendisi bizatihi amaç haline getirilmeli ve eğitim meselesi bir araç olarak görülmemelidir. Öğretmenler eğitimi geçim için bir araç, öğrenciler iyi para kazanmak için bir vesile, veliler de çocuklarını iyi bir makama gelmesi için bir basamak/engel olarak görmemelidir. Eğitim, bireyin yeteneği doğrultusunda kendisini geliştirmesi ve bilgilendirmesi olarak görülmelidir. Ona göre her hangi bir menfaat karşılığında yapılan eğitim samimiyete dayanmadığından başarısız olmakta, ülke kaynakları da boş yere heba edilmektedir.¹⁸⁴ Onun aslında hedeflediği şey, öğrencilerin birer dava insanı, fikir adamı olarak yetiştirilmesiydi. Öğrencilerin tek amaçları, İslam dininin ihyası ve İslam coğrafyasının kurtulması olmalıydı. Bu amaçla ne öğretmenler ne de öğrenciler, eğitimde bu gayeler dışında başka bir şeyle uğraşmamalıdır.

Abduh eğitimin üç temel özellik taşıması gerektiğini düşünmektedir.

1- Eğitim dini ve manevi olmalıdır, dini değerler ve özellikle maneviyat konusu üzerinde önemle durulmalıdır.

2- Milli olmalı vatan ve ülke sevgisini aşılmalıdır.

3- Dinamik olmalı, yeniliklere açık olmalı, eski yol, yöntem ve anlayışlarda ısrar edilmemelidir.¹⁸⁵

Abduh eğitimin erken yaşlarda başlaması gerektiğini düşünmektedir. Ona göre, erken yaşlarda alınana eğitim daha verimli ve kalıcıdır. Bu anlamda o, çocuk eğitime önem verilmesi gerektiğini düşünmektedir.

1.1. Çocuk Eğitimi

Çocuk yaşta eğitim, nerede ise tüm düşünürlerin önemle üzerinde durmuş oldukları bir konudur. Eğitimcilerin üzerinde önemle durduğu nokta, eğitimin erken yaşta verilmesinin

¹⁸⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 35.

¹⁸⁵ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 75.

önemli bir husus olduğudur. Pedagoglar, ilk dört yaşın önemli olduğunu, bu yaşın çocuğun kişiliğinin şekillenmesinde son derece önemli bir yer tuttuğunun altını çizmişlerdir.¹⁸⁶ Çocukluk dönemi bu açıdan “kritik dönem” olarak adlandırılmış, bu dönemin çocuğun tüm hayatını etkilediği vurgulanmıştır. Peygamber efendimizin fitrat hadisi de bu konuya vurgu yapmakta ve çocukluk döneminde, çevresel etmenlerin çok etkili olduğuna işaret edilmektedir.¹⁸⁷

Buradan hareketle İslam eğitim tarihine baktığımızda gerek küttap, gerekse sıbyan mekteplerinde çocukların 4-5 yaşlarında eğitime başladıklarını görmektedir.¹⁸⁸

Abduh, ülkenin kalkınmasında, Müslüman toplumlarının düzelmesinde, çocuk eğitiminin son derece önemli bir yer tuttuğuna inanmakta, eğitimin erken yaşlarda başlaması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre Avrupa ülkeleri, çocukları erken yaşta eğitmekte, eğitim işini sonraya bırakmamaktadır. Avrupalılar çocuk eğitimi üzerinde titizlikle durup, bu konuda çalışmalar yaparken, Müslüman ülkeleri bu konuya gereken önemi vermemekte, ebeveynler duyarsız davranmaktadırlar.¹⁸⁹ Ona göre bu yaşlarda verilen eğitim, çocukların yeteneklerine uygun, sade ve anlaşılır, çocukları sıkmayan yöntemlerle verilmelidir.¹⁹⁰ Onun çocuk eğitiminde vurguladığı husus, eğitimin çocuklara sıkıcı gelmemesi gerektiğiydi. Daha öncede geçtiği gibi kendisinde ilk eğitim sürecinde gramer konularında zorlanan ve okumayı bırakmak isteyen Abduh, ders kitaplarının sadeleştirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Ona göre derslerin sıkıcı olmaması ve çocukların bıkmamaları için de öğretmenlerin, yeni hikâyelerle, güzel metotlarla dersleri işlemeleri gerekmektedir.¹⁹¹

¹⁸⁶ Zeynep Nezahat Özeri, **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**, İstanbul: Dem yay., 2004, s. 16-17.

¹⁸⁷ Buhari, Cenâiz, 92.

¹⁸⁸ İbn-i Sahnun, **Eğitim Öğretimin Esasları Âdâbu'l-Muallimîn**, Mehmet Faruk Bayraktar (inceleme ve çev.), İstanbul: İfav yay., 2005, s. 51-52.

¹⁸⁹ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, V, s. 369.

¹⁹⁰ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 40.

¹⁹¹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 40.

Abduh, çocukların ilk önce taklit yoluyla bilgiyi aldıklarını, sorgulamadıklarını, öğrendikleri bir takım şeylerin manasını da bilmediklerini düşünmektedir.¹⁹² Çocuk ilk önceleri çevredeki bilgileri eleştirmeden doğru kabul etmekte, olgunluk çağına gelince bu bilgileri mantıki açıdan eleştiriye tabi tutmaktadır. Çocuk ilk eğitimini anneden almakta, daha sonraki yıllarda öğretmeninden almaya başlamaktadır. Bu anlamda öğretmenlerin, çocuklar üzerinde çok büyük etkisi vardır. Öğretmenin fikir dünyası ve davranışları nasılsa, çocuklarda öyle olmaya çalışmakta ve öğretmenine benzemeye başlamaktadır.¹⁹³ Bu açıdan öğretmenlerin bu fırsatı iyi değerlendirmeleri ve çocukları iyi eğitmeleri son derece önemli bir iştir.¹⁹⁴

Abduh, özellikle çocukluk döneminde akaidin sağlam öğretilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre akaid dinin en temel noktasıdır. Bu alan ölüm ve ahiret hakkında bilgi edinmeyi, Allah'ın özelliklerini öğrenmeyi konu alır. Ona göre akaidin öğretilmesi iki açıdan çok önemlidir:

1. Akaid, insanın kendi inancına sağlam bir şekilde sarılmasına, inanç etrafında oluşabilecek şüphelerin def edilmesine yardımcı olmaktadır. Ona göre akaid, bireyin sağlam ve sağlıklı bir zeminde inanmasını, taklitten çok tahkiki bir inançla dinine bağlanmasını sağlamaktadır. Çocukta taklitle başlayan imanın, tahkiki dönüşmesini sağlamaktadır. Bu şekilde iman tahkike dayalı, muhakeme edilmiş ve değiştirilmesi zor bir iman biçimidir. Böyle eğitilen bir insan, ne olursa olsun inancını korumakta ve bu durum din değiştirmesini de zorlaştırmaktadır.

2. Bu alan sadece kendi inancını değil, ötekini de öğrenilmesini sağlamaktadır. Birey kendi inancıyla diğeri arasındaki farkı görmekte, kendi inancına daha sağlam sarılmakta ve ötekine de tahammül etmeyi öğrenmektedir. Bu anlamda insan şefkat ve merhameti de kavramaktadır. Zira inanç, tüm insanların bir anne ve babadan geldiğini, tüm insanların aynı

¹⁹² İşcan, s. 208.

¹⁹³ İslam eğitim düşüncesinde model olmak son derece önemlidir. Örneğin Utbe'nin oğlunun Müeddibine şöyle dediği bilinmektedir: "Çocukları eğitmeye başlamadan önce kendini eğit, çünkü onların gözleri senin üzerindedir." Akt Mehmet Faruk Bayraktar, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, İstanbul: İfav yay., 1989, s. 100.

¹⁹⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 41.

cevherden oluştuğunu ve hepsinin akraba olduğunu söylemektedir. Bunu bilen bireyler birbirlerine karşı daha merhametli davranacak, ötekine karşı merhamet duygusu geliştirecektir.¹⁹⁵

Abduh'a göre her insan kendi dini inancını yaymak, genişletmek ister. Bunun en temel yolu da kitaplar basmak, eğitim ve öğretime ağırlık vermektir. Bu işin en önemli adımı çocukları eğitmektir. Çünkü çocuklar, işlenmek için en müsait dönemde bulunmaktadır. Hafızaları kuvvetlidir. Öğrenilen şeyleri çabuk unutmazlar. Abduh'un çocuk eğitimine bu kadar önem vermesinin nedeni, o dönemde misyoner okullarının çoğalması ve misyonerlik faaliyetlerinin eğitim ve öğretim yoluyla yapılmasıdır. Nitekim o dönemde en popüler okullar yabancı devletlerin açmış oldukları okullardır. Bunun farkında olan Abduh, velilerin bilinçli bir şekilde hareket etmesini istemekte ve çocukların sağlıklı bir şekilde yetiştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre sağlıklı bir şekilde kendi inancını öğrenmemiş bireylerin, din değiştirmesi, başka inançları benimsemesi çok daha kolaydır. Abduh Mısır'da yetişip din değiştiren, Ahmet Fehmi ve Hekim Hasan adında iki genci örnek vererek, bu gençlerin din değiştirmesinin nedenini, bu gençlerin zamanında din eğitimini almayışlarına bağlamaktadır.¹⁹⁶ Ona göre ister Yahudi, ister Hıristiyan, ister Müslüman ya da başka bir inanca mensup olsun, sağlıklı bir din eğitimi almayan çocuklar, her zaman için din değiştirmeye daha müsaittir. Ayrıca bu çocuklar manipülasyonlara daha kolay gelebilmektedir. Yine bu çocuklar nasıl hareket edeceğini bilmezler, çünkü onlar ham madde gibi işlenmeye daha müsaittirler.¹⁹⁷ Ona göre misyonerlik faaliyetlerinin hedefinde çocukların olması bundan dolayıdır. Bu anlamda eğitim ve öğretim yoluyla çocuklara sahip çıkılmalı, onların iyi eğitim almaları sağlanmalıdır.

Abduh'a göre, çocukların din değiştirmesi ve kültürel yozlaşma, yanlış eğitim politikasının bir sonucudur. Ona göre anne babalar, çocuklarının eğitim ve öğretimini üstlenirken, dini ve uhrevi yönleri ihmal etmektedirler. Abduh, Mısır'da faaliyet gösteren resmi eğitim kurumlarını şu şekilde eleştirmektedir: "*Bugüne kadar bu okullara giden öğrencilerin ailelerinin çocuklarını okutmakta ki gayeleri, daima devlet dairesinde bir iş*

¹⁹⁵ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 93.

¹⁹⁶ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 54.

¹⁹⁷ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 56.

*bulmak olmuştur. Mezunlar bu gayelerini gerçekleştirirler de gerçekleştirmeseler de durum pek değişmemiştir. Gerçekleşmediği durumlarda da öğrenci okulları okulu bitirip gerçek hayatta hiçbir uygulama alanı bulmadığı bilimleri öğrenerek ailesinin yanına dönmektedir. Bu durumda işsiz öğrenci eğitim görmemiş, tabii halinde kalmış birçok kişiden ahlaken daha kötü bir duruma düşmektedir. Hayal kırıklığına uğrayan öğrenci artık babasının ve ailesinin yaptığı işi de beceremeyeceğini anlar. Böylece, hayatını ya tamamen işsiz olarak ya da buna yakın durumda sürdürür gider.*¹⁹⁸ Ona göre, asıl kalıcı olan ve öğrencilerin işine yarayacak eğitim, manevi eğitimidir. Ona göre devlet, çocuklar için çok önemli olan ve toplumun geleceği için hayati olan, manevi terbiyeyi, çocukların karakter ve kişilik eğitimlerini ihmal etmektedir. Anne babalarda, terbiyede esas olanın ahlak eğitimi olduğu gerçeğini göz ardı ederek sadece iş, makam, mevki boyutuna bakmakta ve çocukların manevi eğitimini ihmal etmektedirler.

Abduh çocuk eğitiminde şiddet ve otoriteye dayalı bir eğitimin başarılı olamayacağını düşünmektedir. Ona göre ceza, kısa bir süreliğine etkili olabilir ancak uzun vadede kalıcı davranışlar meydana getiremez. Bu anlamda eğitim ve öğretimde kesinlikle şiddete başvurulmamalıdır. Çocuğun isteyerek, benimseyerek kendi özgür iradesiyle yaptığı işler daha kalıcı ve daha etkilidir. Şiddete başvurularak yapılan eğitim bireyin eğitimden soğumasına ve okumaktan vazgeçmesine neden olmaktadır.¹⁹⁹

Görüldüğü gibi Abduh erken yaşlarda çocuklara verilen eğitimin son derece önemli olduğunu düşünmektedir. Ona göre erken yaşlarda eğitim verilmediği zaman hem çocuk için ve hem de aile için telafisi zor hatalar meydana gelmekte bu durumdan tüm Müslümanlar etkilenmektedir. Bu anlamda çocukların biktırılmadan, baskı altında bırakılmadan eğitilmesi büyük bir önem arz etmektedir.

1. 2. Kadın Eğitimi

Kadın ve eğitim konusu tartışıla gelen bir husus olmuştur. Bu tartışma sadece eğitim konusunda değil, başka konularda da olmuştur. Kadınların hangi haklardan ne kadar

¹⁹⁸ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 111.

¹⁹⁹ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, V, s, 367.

yararlanacağı, yönetici olup olmayacağı, kadılık yapıp yapamayacağı gibi hususlar, İslam âilmeleri arasında ihtilaf konusu olmuştur.²⁰⁰

Abduh döneminde Mısır toplumunda kadınların, sosyal hayata katılmaları, eğitim görmeleri son derece kısıtlıydı. Bunun farkında olan Abduh, kadınların da bir takım faaliyetlere aktif katılmasını ön görmekteydi. Nitekim kadılık yaptığı dönemlerde kadınların şahitliği, mirasta aldıkları haklar ve benzeri birçok konuda düzenlemeler yapmış, kadınların durumunun düzeltilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda kendisine karşı çıkılsa da o, düşüncesinden vazgeçmemiş ve düşüncesini sonuna kadar savunmuştur. Çünkü Abduh, ailenin, toplumun temelini kadın olduğunu düşünmekte ve ideal bir toplumun ortaya çıkmasında kadın eğitiminin son derece önemli olduğuna inanmaktadır. Ona göre toplumun bilinçlenmesi sürecinde kilit rolü üstlenecek olan kadınlardır. İyi bireyler yetiştirme işi, ancak eğitimli kadınların yapabileceği bir iştir. Kadının çocuklar üzerindeki etkisinin büyük olduğunun farkında olan Abduh, bunun için annenin yetişkin ve eğitimli olmasını şart koşmaktadır.

Abduh'a göre, "Kadınların da erkekler üzerinde hakkı vardır."²⁰¹ Ayeti kadınların da bir takım haklara sahip olduğunu göstermektedir. Yine ona göre Kur'an-ı Kerim'de geçen: " Müslüman erkekler ve Müslüman kadınlar; iman eden erkekler ve iman eden kadınlar"²⁰² gibi ayetlerde kadın ve erkek ayrımı yapılmamaktadır. Ayrıca bu ayetler kadın ve erkeği eşit bir şekilde din ve diyanet işlerine davet etmektedir. Kadınların okutulması ve eğitim alması, onların günahlara karşı dayanıklı, duyarlı olmasını sağlayacaktır. Zira eğitimli bir kadının yanlış düşme riski daha azdır.²⁰³ Bu anlamda kadınların eğitim hayatına katılması onların cemiyete faydalı olması açısından son derece önemlidir.

Abduh, kadınların da eğitim ve öğretim faaliyetine katılmasında cemiyetin faydasını şöyle ifade etmektedir. " *Avrupalılar, sosyal faaliyetlerinin ıslah edilmesi ve medeni hayatlarının yükseltilmesi gerektiğini anlayınca kadınların eğitim ve öğretimine özen*

²⁰⁰ İslam da kadın ve onun eğitimi ile ilgili birkaç çalışma için bk. Bekir Topaloğlu, **İslam da Kadın**, İstanbul: Yağmur yay., 1992; Muhammed Tayyib Okiç, **İslamiyette Kadın Öğretimi**, Ankara: Diyanet Vakfı yay., 1984.; Beyza Bilgin, **İslam'da Kadının Rolü Türkiye'de Kadın**, Osman Görkan (Ed.), Ankara: Sinemis yay., 2005.

²⁰¹ Bakara, 228.

²⁰² Ahzap, 35.

²⁰³ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 158.

gösterdiler. Avrupalıların yükselmesinde ve ilerlemesinde bunun büyük tesiri oldu. Fakat kadın mükemmelliğine ancak İslami eğitimle ulaşılabilir. "İslam" derken Müslümanların bugünkü hayatlarını ve bundan önceki asırlar boyu hayatlarını değil, İslam'ın istediklerini kast ediyorum. Onların, dinlerinin öğretilerine hakkıyla riayet etmediklerini zaten az önce söyledim. İşte bu sebeple kadınlara verilen Avrupalı eğitimle birlikte bazı fesat mikroplar da vücut buldu. Bu mikroplar neşv-ü nema etti ve sosyal derterle medeni hastalıklara neden oldu...''²⁰⁴Abduh, kadın eğitiminden bahsederken, onların mutlaka manevi terbiyeden geçirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Kadının ancak İslami eğitimle istenilen olgunluğa kavuşacağını ve huzura ereceğini belirtmektedir. Ona göre kadına verilen eğitimin yanlış olması, kendisiyle birlikte toplumsal bir takım bozulmaları getirecek, toplum yozlaşacak ve bozulmalar meydana gelecektir. Bunun önüne geçmenin önemli şartlarından biri, kadınların İslam'ın istediği modelde insan yetiştirecek şekilde anne olmalarını sağlamak ve kadınları İslami bir terbiyeye göre yetiştirmektir. Bu anlamda başarı sağlanırsa sağlıklı bir aile meydana gelecek ve bu şekil bir ailede yetişen çocuklar da sağlam karakterli olacaktır.

Abduh, kadınların sadece İslami bilgilere değil, çağdaş bilgi anlayışına da sahip olması gerektiğine inanmaktadır. Ona göre sadece İslami bilgilerle kendisini donatmış; ancak çağın gerektirdiği bilgilere sahip olmayan kişiler, yeterli donanıma sahip olmadıklarından eksik kalmış olacaklardır. Bu konuda kendisini iyi yetiştirmiş bir kadın, aile terbiyesinden toplumsal işleyişe kadar her bakımdan verimli kişiler olacaktır. Bu anlamda kadınlar, son derece önem taşımaktaydı. Ona göre ailede sağlıklı bir terbiye almayan birey, sonraki yaşlarında yanlış hareketler yapmakta ve toplumda ahlaksızlık baş göstermektedir. Böyle yetişen bireyin ilerleyen yaşlarda da değiştirmesi son derece zordur. Bu konuda en büyük işin kadınlara düştüğünü, bu yüzden kadınların eğitilmesi gerektiğini düşünen Abduh, eğitimsiz bir kadının, sağlıklı nesiller yetiştiremeyeceğini aktarmakta, bunun için kızların mutlaka eğitilmesi gerektiği hususunun altını çizmektedir.²⁰⁵

1. 3. Fakir Çocukların Eğitimi

Eğitim ve öğretimin başarılı olmasında ekonomi çok önemli bir faktördür. Ekonomik anlamda sıkıntıda olan bir öğrenci kendisini derslerine veremez. İyi bir şekilde kendisini

²⁰⁴ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir 'ül Kur'an-i'l-Hakim, Tefsir 'ül Menar*, IV, s. 420.

²⁰⁵ Karaman, s. 121.

yetiştirmek isteyen bir insanın, ekonomik kaygısının olmaması lazımdır. Aynı şekilde öğretmenlerin de, kendisini eğitime vermeleri, eğitim dışında başka bir kaygılarının olmaması lazımdır. Bunun farkında olan Abduh, sağlıklı bir eğitim için ekonominin çok önemli olduğunu düşünmektedir. Ona göre eğitim ve öğretimle uğraşacak kişilerin geçim derdinin olmaması gerekmektedir. Bunun için eğitimle uğraşan kişilerin desteklenmesi ve kendilerine yetecek kadar maaş bağlanması gerekmektedir. Aksi takdirde hocalar eğitimle uğraşmak yerine, para kazanmak için başka alanlara yönelmekte, eğitim faaliyetleri aksamaktadır.²⁰⁶

Abduh çocuğun yetişmesinde çevresel şartların son derece etkili olduğuna inanmaktadır. Ona göre çocuğun sağlıklı eğitilebilmesi, iyi bir şekilde yetiştirilmesi, ailesi ve eğitim ortamının kalitesiyle doğrudan bağlantılıdır. Eğitimde çevresel koşulların etkisinin altını çizen Abduh, bitki örneği üzerinden meseleyi ele almaktadır. Ona göre bir bitkinin sağlıklı yetişebilmesindeki temel etmen, tohumunun güzel olmasından çok, bitkinin yetiştiği zeminin organik anlamda zengin, verimli ve sulak olmasıdır.²⁰⁷ Ona göre çocuğun da iyi yetişmesi, sağlıklı bir şekilde eğitilmesi, ancak çevredeki insanların desteği ve zenginlerin onun arkasında durması ve ona yardım etmesiyle mümkündür.

Vakai'ül Mısırye adlı gazetede konuyla ilgili bir makale kaleme alan Muhammed Abduh, Mısır zenginlerinin cimri davrandıklarını, çocuklara parasal yardımda bulunmadıklarını, eğitim ve öğretim konusunda duyarsız davrandıklarını ifade etmektedir.²⁰⁸ Ona göre zenginler, bu konuda mallarından hiçbir şey eksik olsun istemiyor. Oysa yapılması gereken en önemli şey, eğitime yatırım yapmak, çocukları eğitmek ve onların faydalı birer birey olmasını sağlamak olmalıdır. Abduh asıl fakirliğin merhamet ve şefkat eksikliği olduğunu düşünmekte ve Mısır'da çok fazla zengin bulunduğunu, ancak bu zenginlerin şefkat ve merhametten yoksun olduklarını ifade etmektedir. Ona göre bir ülkenin kalkınmasında, eğitim ve öğretimin gelişmesinde sadece zengin olmak yetmemekte, zenginlikle birlikte vicdani duyarlılık da gerekmektedir.²⁰⁹ O, bu konuda duyarlı olduğunu Beyrut'ta bir hayır cemiyeti kurmakla göstermiştir. Ona göre İslam ülkelerinin durumu içler

²⁰⁶ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 46.

²⁰⁷ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 43.

²⁰⁸ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 196-198.

²⁰⁹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 45.

acıdır. Bu durumun düzelmesinin tek yolu, herkesin seferber olması, elini taşın altına koyması ve üzerine düşeni yapmasıdır. Bu konuda kendisine en büyük iş düşenler parası olanlardır. Onlar bu işe gönül vermeli, ülkenin sömürgecilikten kurtulması, halkın bilinçlenmesi için mallarını harcamalıdır. Ona göre asıl erdemlilik ve asıl kârlı yatırım budur. Zira ona göre asıl yatırım insana yapılan yatırımdır.²¹⁰

Bununla birlikte Mısır'da çok az zenginin fakirlere yardım ettiğini, çocukların eğitime yardımcı olduklarını, onların ihtiyaçlarıyla ilgilendiklerini belirten Abduh, bu kişilerin ülkesini seven, Mısır'ın öz evlatları olduğuna inanmaktadır. Ona göre bu kişiler, sürekli fakirlerin yanında olup, onların eğitim meselesini kendilerine dert eden kişilerdir. Bu kesim, öğretmen ve idarecilerden daha hayırlı işler yapmaktadır. Onlar paralarını dünyanın en faydalı ve hayırlı işi olan eğitime harcamakta, çocukların eğitilmesi için çabalamaktadırlar.²¹¹

Abduh, yardımlaşma işinin kardeşlik duygusunu geliştireceğine, birlik ve beraberliğin pekişmesine yardımcı olacağına inanmaktadır. Ona göre yardım nedeniyle, fakirler zenginleri sevecek, onların mallarını kendi malıymış gibi koruyacak, onlar da zenginlerin bu fedakârlığını görüp ülkenin gelişmesi için ellerinden geleni yapacaktır. Ona göre bu iş, zenginler için de son derece faydalı olacaktır. Çünkü zenginlerin yetişmelerini sağladıkları çocuklar, eğitim sonucunda nitelikli birer eleman olarak yetişecek, iyi birer usta ve sanatkâr olacaklardır. Bu bireyler, hem zenginlerin yanında ve hem de ülkenin çeşitli birimlerinde çalışırken işlerini en iyi şekilde yapacak, böylece herkes bu işten kazançlı çıkacaktır.²¹²

Abduh'a göre maddi sıkıntısı, gelir kaygısı olmayan öğrenciler, çok daha verimli ve sağlıklı yetişmekte, fakirlik çeken öğrenciler ise ne kadar zeki olursa olsun ekonomik kaygılar nedeniyle kendilerini yeterince eğitime verememekte ve pek çoğu eğitimi yarıda bırakmak zorunda kalmaktadırlar.²¹³ Ona göre bu çocukların aileleri de çocukların bir an önce çalışıp iş bulmaları için baskı yapmakta, böylece çocuklar kendilerini eğitime vermek, yetenekleri doğrultusunda yetiştirmek yerine, biran önce iş bulmanın derdine düşmekte ve hayatın o zorlu

²¹⁰ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 199-200.

²¹¹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 45.

²¹² Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 49.

²¹³ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 86-87.

yükünü üzerlerine almaktadırlar. Ona göre zenginlerin yapacakları yardım, çocukları bu durumdan kurtaracak, onların kendilerini eğitime vermesini sağlayacaktır.²¹⁴

Bu konuda Mısır halkının yapması gereken çok şey olduğunun altını çizen Abduh, Mısır'da medrese, mektep, kanun, nizam, eğitim, ilim gibi konuların tamamının geliştirilmesi, çağın gerisinde olanlarının değiştirilmesi gerektiğini söylemekte, bunun da ancak eğitimle yapılabileceğine inanmaktadır. Bu anlamda her birey önemsenmeli ve eğitimin verilmesi sağlanmalıdır. Bu iş ise kaynak gerektireceğinden zenginler bu konuya duyarlı olmalıdır. Bunun için teşvik programları uygulanmalı, insanlar eğitime teşvik edilmeli, eğitim seferberliği başlatılmalı ve zenginler bu işte ön ayak olmalıdır.²¹⁵

Abduh, asıl zayıflığın bir ülkenin, o ülkeyi seven, onun için malını harcayabilen, eğitim ve öğretime gerekli önemi vermeyen bir halkın olması ve zenginlerinin duyarsız olması olduğunu ifade etmektedir.

Abduh bu konuda Avrupa'yı örnek vermekte ve oradaki zenginlerin eğitim ve öğretime vermiş olduğu desteğin altını çizmektedir. Ona göre Avrupa'nın en büyük gücü oradaki halkın bilinçli olması, herkesin eğitim ve öğretim için seferber olmasıdır. Müslümanların Avrupa ile mücadele edebilmesinin tek yolu eğitim ve öğretimin geliştirilmesi, bilimin önemsenmesi, yeni mekteplerin açılması, halkın ve özellikle de zenginlerin elini taşın altına koymasıyla mümkün olabilir. Bu hususu II. Abdülhamit'e göndermiş olduğu raporda da vurgulayan Abduh, devletin tek başına her şeyin üstesinden gelemeyeceğini, vatandaşların da bu konuda duyarlı olması gerektiğini düşünmekte, devletle vatandaşın el ele çalışması gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre her şeyi devletten beklemek ne kadar yanlışsa, devletin her şeyi vatandaşa bırakması da o kadar yanlıştır.

Abduh terbiyede tüm yükün devletin omuzlarına verilmesine karşıdır. Ona göre eğitim ve öğretim bir seferberlik halidir. Herkes elini taşın altına koymalı ve toplum olarak bu işe gönül vermelidir. Abduh bu çağrısını özellikle zenginlere yapmaktadır. "*Zenginler böylesi günlerimizde, müptela olduğumuz aşırı fakirliğin dehayı ve hikmeti boğmaktan başka bir anlamı olmadığını görmüyorlar mı? Vatanlarımızda şeref ve üstünlüğün doruğuna çıkmak*

²¹⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 86.

²¹⁵ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 45.

için başkalarının(Avrupa) hazırladıkları sebep ve şartları bilmiyorlar mı? Ne yazık ki düşman bütün hazırlıklarını tamamlamış bir halde üzerimize geliyor, biz hala bize ne yapacaklarını dahi bilmiyoruz. Şayet zenginlerimiz düşmanın bize yapmak istediklerini biliyorlarsa, ilim ordusuna yardım etmemenin uçuruma doğru sürüklemek olduğunu da biliyorlardır.

Yabancıların kendilerine büsbütün, zarar vereceklerinden korkan zenginlerimizin aslında fakirlerden önce öne atılmaları, cesaretle güçlerini birleştirmeleri, bu anlamda daha çok okul ve medreselerin açılmasına, eğitim ve öğretimin daha çok yayılmasına önayak olmaları gerekmektedir. Böylelikle arzulanan terbiye daha bir genelleşecek, bu gün ihtiyacı olduğumuz idrak ve akıl daha bir derine kök salacak, herkeste hak ve salah ruhu gelişecek, nefisler daha bir arınacak, neyin faydalı, neyin zararlı olduğu daha iyi anlaşılacak ve insanlarımızın temyiz gücü daha da artacaktır. Bunun sonucunda ise başka uluslardan olan insanlarla daha güzel rekabet edecek ve onların seviyesine geleceğiz.

Zenginlerimiz, üyelerini çiftçilerin, sanatkâr ve tüccarların oluşturduğu Avrupalı toplumlardan ders almazlar mı? Bunların her birinin geliri otuz milyon cüneyh²¹⁶ veya daha fazla olduğunun görmek istemiyorlar mı? Kazanılan bu mallarını bütünüün maarifin yaygınlaşması, bilim, sanat ve teknolojinin gelişmesi için harcanmaktadır. Bütün bu mallar, bireyin mutlaka edinmeleri terbiye, gerçek eğitim ve öğretim için harcanmaktadır.²¹⁷”

Abduh’a göre eğitim ve öğretim zengin olmanın, çok para kazanmanın sonucu değil, bilakis sebebidir. Ona göre zengin olmak, gelişmek, ilerlemek eğitime bağlıdır. Zira eğitimli insan aynı zamanda iyi bir tüccar ve sanatkârdır.²¹⁸ Ona göre eğitimli olan, eğitilerek bir mesleğe gelenler her zaman için işini verimli ve sağlıklı bir şekilde yapmaktalar. Bu durum ise gelişmenin en önemli ayağını oluşturmaktadır. Ona göre zenginler bu yüzden fakir olacağım diye eğitime yardım etmekten korkmamalıdır. Zira bunun semeresini yine onlar alacaklardır. Çünkü geri dönüşümü en iyi olan yatırım, eğitim yatırıdır.²¹⁹

²¹⁶ Mısır’da Kullanılan para birimi

²¹⁷ Abduh, *A’malü’l-Kamile*, III, s. 47.

²¹⁸ Gencer, s. 736.

²¹⁹ Abduh, *A’malü’l-Kamile*, III, s. 47.

1. 4. Müfredatla İlgili Görüşleri

Eğitim ve öğretimin en temel belirleyicilerinden birisi de, ders kitapları ve müfredatlardır. Zira müfredat, bir nevi eğitimde yol haritasıdır. Bir öğretmenin neyi, nasıl ve nerede öğreteceğini gösteren en temel göstergelerden birisi de, müfredattır. Bunun bilincinde olan Abduh, müfredatların yeniden düzenlenmesi için çaba göstermiştir. Ona göre müfredatların bir ayağı kadim geçmişimizde, bir ayağı ise kesinlikle günümüzde olmalıdır. Zira bu iki daldan birisi eksik kalırsa, eğitim kendisinden beklenen başarıyı yakalayamaz. Böyle bir müfredatla yetişen nesiller, çağın gerektirmiş olduğu donanıma sahip olmadıklarından yeterince verimli olamazlar. Gerçekten de birey nasıl bir eğitim süzgecinden geçirilirse, o süzgecin şeklini almakta ve daha sonraki yıllarda öyle hareket etmektedir. Bunun farkında olan Abduh, klasik bir müfredatla yetişen bir neslin, çağın değişimlerinden haberdar olmayan bir nesil olacağını bilmekteydi. Ona göre böyle bir nesil yetiştirmek bir toplumun geri kalmasının en büyük sebebidir.

Abduh'un eğitim müfredatının ıslahı ile ilgili şu sözleri onun müfredatın ıslahı üzerinde niçin önemle durduğunu gösteren bir belge niteliğindedir. *“Eğitim programlarının ıslahı, İslami medreselerde okutulan ilimlere, sadece bazı âlimlerin camilerde izledikleri öğretim yöntemini veya bazı fıkıh kitaplarını eklemekle olmaz. Öncelikle ve önemle, dini ilimler sahih bir akaid üzerine bina edilmelidir. Yoksa çok geçmeden bu ilimler yıkılıp gider veya özleri boşaltılmış kavramlar yığını haline gelir. Nitekim dini ilimler bu sağlam temeller üzerinde bina edilmediği için bozuk inançların ortaya çıkmasına neden olmuştur.*

Akideyi temel kılacak ve güçlendirecek, onun akıllar üzerindeki hâkimiyetini sağlayacak hususlara yönelmek, sonra da bu çerçevede başka bilgileri öğrenmek ve başka bilgileri bu çerçeve üzerinde oturtmak kaçınılmaz bir görevdir. Daha sonra da batını fıkıh diye adlandırılan vicdan ilmine, nefis (iç alem) ilmine yönelmek gerekir. Bu ilim bize nefsin durumunu ve ahlakın yapısını bildiren bir ilimdir. Yani deruni bir ilim... sonra nefsin helak eden işlerin bilinmesi gerekir. Yani yalan, hıyanet, korkaklık, koğuculuk, kıskançlık... vb. şeyler gibi. Ayrıca nefsin kurtuluşunu sağlayan şeylerin de bilinmesi gerekir. Doğruluk, emanet, rıza, cesaret... Bütün bunlara bir de Kur'an ve sünnet'te açıklanan ve imamların da üzerinde ittifak ettiği haram ve helalleri öğreten ilim eklenir. İşte kısaca değindiğim bütün bu hususiyetler insanlara eğitim yoluyla kazandırılır. Bu eğitim, öğreten kişinin öğrettiği şeyleri

*etkili ve kalıcı kılan, mutlaka amel edilmesi gereken bilgileri alıştırmalar suretiyle veren üstün bir eğitim anlayışına dayalı olmak zorundadır.”*²²⁰

Abduh sözlerinin devamında yine bu eğitim anlayışının dayanması gereken kaynak bilgilere değinmektedir. Ona göre kullanılan kaynaklar son derece önemlidir. Zira sağlam bilgiler, sağlam kaynaklardan öğrenilebilir. Ona göre bu eğitim anlayışında kaynak bilgiler, Kur'an ve sahih sünnetten, ashabın, selef-i salihinin, İmam Gazali ve benzeri büyük şahsiyetlerin sahih olarak bize kadar ulaşan sözlerinden alınmalıdır.²²¹

Abduh'un Müfredat sistemini değiştirmek için en fazla uğraştığı medrese kuşkusuz ki Ezher Medresesidir. O, Ezher için hazırlamış olduğu raporda, haşiye ve şerhe dayalı eserlerin öğrenciye faydası olmayan eserler olduğunu, öğrencilerin anlamakta zorlandığı bu kitapların sadeleştirilerek öğrencilerin kolay anlayabileceği şekilde yeniden basılması ya da bu kitapların yerine, daha sade ve verimli eserlerin okutulması öğrenci için daha yararlıdır.²²² Zira haşiye kültürüyle oluşturulmuş bu eserler, hem bilgi üretmemekte, hem de öğrencilerin gereksiz yere zaman harcamasına neden olmaktadır. Ona göre, bu eserlerin yerine, daha çok fıkıh usulü, tefsir gibi amacı oluşturan İslami ilimlerle, sahih İslam tarihini ele alan eserlerin işlenmesi ve zamanın ilimlerine yönelik bir takım derslerin müfredata konulması gerekmektedir.²²³

Abduh, ilmi üç kısma ayırmakta ve bu üç ilmin de eğitimde verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Ona göre, bu üç ilmin bir birini desteklemesi durumunda çok sağlıklı ve verimli sonuçlar elde edilecek ve istenilen başarıya ulaşılabilecektir. O, İslam dünyasının geri kalmasını bu üç alanın bir biriyle ahenkli bir şekilde yürütülmemesine bağlamakta ve bundan kurtulmadan İslam dünyasının belini doğrultamayacağına inanmaktadır. O, bu konuyu şöyle ifade etmektedir. *“Bizzat istenilen iki ilim vardır. Zahir ve batın ilmi asıl olan bu iki temel ilim, ıslah çalışmalarının temelini teşkil etmektedir. Dikkat edilmesi gereken husus, bu iki ilmin öngördüğü terbiyeyi gerçekleştirmektir. Gösterişten ve her türlü tekellüften uzak bir*

²²⁰ Rıza, II, s. 509-512.

²²¹ el-Behiy, s. 147.

²²² Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 342.

²²³ İşcan, s. 45.

*hayatın, yani ihlâs ve samimiyet esasına dayalı bir hayatın gerçekleşmesi için bir de başka bir ilme ihtiyaç vardır. O da batın ve zahir ilmi destekleyen ve bunlara bir bütünlük kazandıran siyer ilmidir. Resulullah'ın, ahabın ve Reşit Halifelerin yapıp ettiklerinin bir bütünü olan tarih ilmi.”*²²⁴

Abduh, müfredatın ıslah edilmesi fikrini daha öğrencilik yıllarında kafasında tasarlamıştır. 1979 'da Dar'ül Ulûm'a öğretmen olarak atanan Abduh, burada felsefe derslerini de vermeyi ihmal etmemiş, İbn-i Miskeveyh felsefesini öğretmiştir. Burada vermiş olduğu tarih derslerini tenkitçi bir anlayışla ele almış, eleştirel bir tarih felsefesi geliştirmeye çalışmıştır. Bu anlamda sadece Doğu kaynaklarından değil, Batı kaynaklarından da yararlanmayı hiçbir şekilde ihmal etmemiştir. O, müfredat zenginliği konusundaki düşüncesini daha Ezber'de ders vermeden önce göstermiş. Ders verdiği öğrencilerine Ezber'de okutulmayan Sa'deddin et-Taftazani'nin “*Şerh'ül Akaidi'n- Nesefiye*”sini okutmuştur.²²⁵

Abduh sonradan yazılan kitapların malzeme olarak kullanılmasından da son derece rahatsızdır. Ona göre bu kitaplara bağlı kalan bilginler, kendilerini yeni gelişmelere kapatmışlar ve bunun sonucunda İslam dünyasının geri kalmasına neden olmuşlardır. Abduh bu konuda şu sözleriyle ışık tutmaktadır. “*Duraklama döneminden önceki orta çağ kitaplarına mesela, ez-Zeylai'ye döndüğümüz takdirde kitapları ve fıkıh ıslah etmek için bir adım atmış oluruz. Sonradan yazılan Mevcut kitapların ibareleriyle kayıtlı kaldığımız ve din ile bilimi sadece onlardan öğrendiğimiz sürece cehaletten başka bir şey artmaz. İşte Eş-Şevkani, mutedil bir Vahhabi iken, kör taklidin kelepçelerini kırdı ve fakih bir âlim oldu. Sonraki kaynaklardaki fakihlerin bu olumsuz durumu dini batırmıştır.*”²²⁶

Ona göre, ders kaynakları ve dokümanlarının, son derece güzel ve yeni bir şekilde tasnif edilmesi gerekmektedir. Bu kaynakları eğitim almış, çağın ilimleri hakkında bilgisi olan, aynı zamanda klasik ilimlere sahip öğretmenlerin, bir araya gelerek oluşturdukları bir komisyon

²²⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 98.

²²⁵ Sabri Hizmetli, *Tevhid Risalesini Tercümesinin giriş kısmı*, Ankara: Fecri yay., 1986, s. 21.; es-Samarrai, s. 60.

²²⁶ es-Samarrai, s. 61.

tarafından hazırlanması son derece önemlidir. Ona göre öncelikli olarak hazırlanan ders kaynaklarının, anlaşılır ve sade bir dille yazılmış olmaları çok faydalı olacaktır. Zira eldeki kaynakların dilleri çok zor ve çoğu öğrencinin seviyesinin üstünde kaynaklardır. Abduh bu işin zorluğunun da farkındadır. Nitekim yazının sonunda kimi soruları kendisi sorup bu işin zorluğuyla ilgili kanaatlerini bildirmiştir. Konuyu kendi ifadesiyle:

“Denilse ki medrese eğitimi bu kadar zor ve ders kitapları bu kadar ağır bir dille yazılmışken, kim fenni ilimlerle uğraşacak zaman bulacaktır?”

Eğitim müfredatına uygun, yeni yöntemlerle yazılmış uygun kitaplar kim tarafından tasnif edilecek? Kendini hem klasik ve hem de zamanın ilimleri konusunda iyi geliştirmiş hocalar var mıdır?

Bu komisyon nasıl oluşturulacak, komisyon elemanları nasıl seçilecektir?

Bu özellikte kaynaklar hazırlansa bile, bunları eğitim malzemesi olarak kullanacak hocalar nerede? Böyle bir eğitim kadrosu var mıdır? Medrese hocalarının tamamı eskiyi önemsemekte, çoğu gelenekselci bir yaklaşımla dersleri işlemektedirler. Bu hocalar en ufak bir değişikliği bile eleştirmektedirler. Bu kadro sistem değişse bile, eski sistemden vazgeçecekler midir?”²²⁷

Abduh, bu işin sabır ve azimle olacağına inanmaktaydı. Ona göre, asıl mesele bu sorulara cevap verebilmektir. Bu sorular sağlıklı ve mantıklı bir şekilde cevabını bulabilirse İslam toplumu temel sorunu olan eğitim konusunu da çözmüş olacaktır. Gerçekten de dönemin şartları düşünüldüğünde asıl problem sağlıklı bir şekilde gerekli değişimi yapabilmektir. Eğer böyle bir sistem geliştirilirse sorunlar da büyük ölçüde bitmiş olacaktır. Ne var ki dönemin zor ve sıkıntılı bir dönem olduğu göz önüne alındığında, Abduh'un önermiş olduğu sistemin ne kadar sıkıntılı ve uygulanabilirliğinin ne kadar zor olduğu anlaşılacaktır. Bu problem sadece o dönemde Mısır'da değil, tüm Osmanlı coğrafyasının en temel sorunuydu. Akyüz'ün “*Türk Eğitim Tarihi*” adlı eserinde naklettiği bir anekdot, dönemin Osmanlı ulemasının anlayışını gözler önüne sermektedir. Akyüz'e göre Tanzimat Döneminde Usül-i Cedid denilen bir hareket ortaya çıkmış bu hareket eğitimin tamamen yeni

²²⁷ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 36.

yol, yöntem ve metotlarla verilmesi gerektiğini vurgulamış, derslerde yeni araç ve gereçlerin kullanılmasını savunmuşlardır. Bu dönemde Usül-i Cedid hareketi içerisinde bulunana Selim Sabit Efendi (1829–1910), Süleymaniye’deki okuluna sıra, kara tahta, harita gibi araçlar koymuştur. Ancak daha bir ay geçmeden Maarif nazırı tarafından çağrılmış ve uyarılmıştır. Bu uyarının nedeni ise çok garip bir şekilde dönemin hocalarının bunları Frenk(Fransız) işi olarak görüp karşı çıkmalarıdır. Hocalar tahta ve sıraya karşı çıkmış, derslerin minder ve hasır üzerinde verilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Zira sırada Kur’an okumak günah sayılmıştır.²²⁸

Dönemin Mısır coğrafyası da bundan farklı değildir. Abduh’un en fazla zorlandığı ve sıkıntı çektiği şey âlimlerin gereksiz muhalefetidir. Din âlimleri en ufak bir öneriyi dinsizlikle suçlamakta, karşı çıkmaktadır. Ancak Abduh, ne olursa olsun çalışmak, çabalamak ve bir şeyler yapmak gerektiğine inanmaktadır. Birileri elini taşın altına koymazsa, bu düzen böyle devam edip gidecek ve İslam coğrafyası geri kalmaya devam edecektir. Abduh sürgünlere, dışlanmalara ve tehditlere rağmen ıslahat planlarından vazgeçmemiş, bulduğu her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır.

2. Muhammed Abduh’un Din Eğitimi ile İlgili Görüşleri

Din eğitimi konusu, 19.y.y.’da başlayarak, günümüze kadar canlı tartışmaların yaşanmasına neden olan bir konu olagelmıştır. Bu tartışmaları önemli kılan durum 19. yüzyılda yaygınlaşmaya başlayan din dışı akımlar ve bu akımlardan etkilenen bir takım aydınlardır. 19. yüzyılda yaygınlaşan bu akımlar, toplumsal kargaşayı daha da derinleştirmiş, İslam toplumunda din karşıtı aydın bir kesimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde Mısır’da faaliyet gösteren okulların seküler eğitim anlayışı ile hareket etmesi, böyle bir eğitim anlayışını savunmaları, Abduh tarafından eleştirilmelerine neden olmuştur. Esasen bu şekil düşünen aydınlar, o dönemde sadece Mısır’da değil, Müslüman toplumunun her tarafında vardı. Bu aydınlara Osmanlı Devletinin son dönemlerinde de rastlamak mümkündür.²²⁹ Bu aydınlar, özellikle medrese eğitimi ve onun işleyişi ile ilgili olumsuz

²²⁸ Yahya Akyüz, **Türk Eğitim Tarihi M.Ö 1000- M.S. 2008**, Ankara: Pegem A. yay., 2008, s. 210.

²²⁹ Bilgi için bk. Recai Doğan, “Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde ilk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 1997, 37, s. 407-441.

kanaatlere sahiptiler. Ancak onların temel itirazı medresenin eğitim sistemine ve işleyişine değil, bizzat onun din ağırlıklı eğitimindedir. Bu aydınlara göre, Avrupa dinden uzaklaştığı için gelişmektedir. İslam dünyası gelişmek istiyorsa, bu konuda Avrupa'yı örnek almalı ve pozitif derslere ağırlık vermelidir. Bu dönemde Pozitivist anlayışın gittikçe yaygınlaşması, materyalist felsefeye dayalı akımların yaygınlaşması manevi dokunun zedelenmesine neden olmaktadır.²³⁰

Din eğitimine soğuk bakan aydınlara karşı çıkan Abduh, her fırsatta Avrupa'nın din eğitimine önem verdiğini ifade etmekte, sanılanın aksine Avrupa devletlerinin din eğitimine ilgi gösterdiğini ifade etmektedir. Konuyla ilgili şu ifadesi onun düşüncesini göstermektedir. *“Gönül ister ki bütün okullarda terbiye bütün Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, bu metoda dayanılarak yapılsın ve işler bu istemle yürüsün. Avrupa ülkelerinde eğitim ve öğretim kanunlarını tetkik eden herkes, bu ülkelerde eğitim metotlarının, başta dinsel öğretiyi sağlamaya yönelik olduğunu görür.”*²³¹ Abduh, Mısır yönetiminin bundan haberdar olduğunu düşünmektedir. Ona göre aydınlar da bu konuda bilgi sahibidirler, ancak işlerine gelmediği için, bu konu üzerinde fazla durmamaktadırlar.

Abduh'a göre, İslam kalkınmaya, araştırmaya, çalışmaya teşvik ettiği halde Müslümanların onu yanlış anlamaları, onların geri kalmasına neden olmuştur. Abduh, İslam dünyasının geri kalışının altında yatan sebebin, İslam toplumunun manevi eğitime gereken değeri vermemesine bağlamaktadır. Ona göre Müslüman toplumun dine ilişkin yalan yanlış bilgileri, onların yeteri derecede dini anlamaması, geri kalmalarına neden olmuştur.²³² O, avam diye tabir edilen kesimin din eğitiminin ihmal edilmesi sonucu, İslam dünyasında karışıklıkların çıktığına ve insanların bir birlerine düşman olduğuna inanmaktadır. Abduh bu durumun, koyu bir mezhep taassubunun artmasına neden olduğunu düşünmektedir. Ona göre İslam toplumu bu konuda aşırı iki uç arasında kalmıştır. Toplumun din eğitimi ya ihmal edilmiş, ya da bu konuda yalan yanlış bilgiler, yanlış yöntem ve metotlarla verilmiştir. Bu ise eğitimin istenilen sonucun elde edilmesine engel olmuştur. Onun bu konudaki sözleri

²³⁰ İlgili bir çalışma için bk. Benjamin C. Forta, **Mekteb-i Hümayun Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde İslam, Devlet ve Eğitim**, İstanbul: İletişim yay., 2005.

²³¹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 38.

²³² Abduh, *Tevhid Risalesi*, s. 198.

dönemin İslam toplumunu betimler mahiyettedir. “Müslümanlarda görülen zayıflıkların sebeplerini araştırdığımız da bir tek sebep görürüz. O da bazı ülkelerde olduğu gibi eğitim ve öğretime ilişkin bilgilerin ya büsbütün ihmal edilmesi veya bilgilerin sağlıklı ve etkili yollarla verilmemesi gibi kusurlardır. Eğitim ve öğretim alanındaki bu kusurların, sebep olduğu kuşkusuzdur. Din eğitimi ihmal edilmiş kimseler genellikle avam diye nitelendirilen kimselerdir. Halkın çoğunluğunu teşkil eden bu kimselerde olan ilim, dine ilişkin kırıntılardan ibaret birkaç bilgi ile kendilerinden bir türlü ibret dersi alınmayan birkaç isimden ibarettir.”

233

Abduh’a göre bu durumda yapılması gerekli olan şey, medresenin ve onun din eğitimine karşı çıkmak değil, sağlam ve sağlıklı bir şekilde din eğitiminin verilmesini sağlamaktır. Çünkü din eğitiminin verilmesi bireyi psikolojik sorunlarından da kurtaracaktır. Ona göre din eğitiminin ihmal edilmesi, bireyin sadece pozitif bilgilerle yetinmesi, onun kendisini manevi boşlukta hissetmesine ve toplumsal düzenin bozulmasına neden olacaktır.²³⁴ Bu yüzden sağlıklı bir din eğitimi bilimsel bilgi için de çok önemlidir. Zira bilimsel bilginin verilmesi, müfredata pozitif derslerin gereğinden fazla bulunması nihayetinde bireyin tek taraflı olarak yetişmesi demektir.²³⁵ Din eğitimi eğitimin ruhunu ve bireyin varoluşsal sorunlarına cevap bulması açısından son derece önemlidir.

Abduh’un din eğitiminden kast ettiği şey, o zaman Mısır’da bulunan eğitim anlayışı ve İslam anlayışı değil, Peygamber döneminde yaşanan, özünde tevhit olan, taklide dayanmayan, klasik bilgileri çok fazla önemsemeyen ve gramer bilgilerine boğulmayan bir din eğitimidir. Ona göre Mısır’da din eğitimi veren okulların en büyük eksiği budur. Bu yüzden ilk önce din eğitimi veren kurumların bir şekilde revize edilmesi şarttır. Din eğitimi kurumlarını sıkı bir şekilde eleştiren Abduh’a göre din hocalarının genel tarzı şunlardır:

- Zihni alıştırmak için başvurdukları yöntem akli cedel tarzı şeklindedir. Burada akıldan çok nakil önemlidir.

²³³ Abduh, *A’malü’l-Kamile*, III, s. 73.

²³⁴ Abduh, *Tevhit Risalesi*, s. 147.

²³⁵ İşcan, s. 196.

- Anlatım ve sözlerin, metinlerin ne demek istediğinden çok, nakil ve gramer konularına ağırlık verilmektedir.

- Belirli zamanlarda belirli fakihlerin koyduğu kurallar üzerinde düşünmek ve onları tartışmasız kabul etmek, şerh ve haşiye kültürüne sıkı sıkıya bağlılık çok önemsenmektedir.²³⁶ Abduh medreselerin revize edilmesiyle din eğitiminin daha başarılı olacağına inanmakta, o dönemde medreselerde verilen din eğitiminin yanlış olduğunu ifade etmekteydi.

Abduh'a göre, tüm dini inançlar kendi mensuplarını sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesini istemekte ve bu konuda gayret sarf etmektedir. Bu durumda İslam toplumunun kendi dini inancını ihmal etmesi ve onu görmezden gelmesi düşünülemez. Kendi ifadesiyle *"İster Müslüman, isterse Hıristiyan ya da Yahudi olsun dinine bağlı olan herkes, henüz küçük olduklarından ve yalnızca öğretmenlerinin ve eğitmenlerinin gözleriyle gördüklerinden, çocuklarını, eğitim ve yönetimin kendi öz dinine bağlı olmayan kimselerin elinde bulunduğu bir okula göndermemelidirler. Eğer bu kaynaşmaya müsaade ederse ve çocukları da din değiştirirlerse bunun sorumlusu kendisidir. Ancak, bir dini anlayışa sahip olan, fakat herhangi bir dine mensup olmayan kimse, kaç yaşında olursa olsun çocuğunu her çeşit okula gönderebilir; çünkü o çocuklarının düşüncesini etkileyecek dinden kendine tasa etmemekte ve bütün dinleri aynı değerde görmektedir."* Abduh yazının sonuna şunları da söylemektedir. *"Biz bilhassa, Allah hidayete eriştirsün, aile reislerinin çocuklarına akıllarını karıştıran ve düşüncelerine fitne sokan bir eğitim vermelerine dikkat çekmek istiyoruz."*²³⁷

Bundan anlaşıldığı gibi Abduh'a göre, din eğitiminin çocuğun kimlik edinmesinde de faydası vardır. Ona göre çocuklara zamanında din eğitiminin verilmemesi, zamanla onların kimlik bunalımına girmelerine neden olmaktadır. Ayrıca yeterince eğitilmemiş bu çocuklar başka kültür ve inançlara hayranlık beslemekte ve çabuk din değiştirmektedirler. Bunun önüne geçmek için din eğitimi küçükken verilmelidir. Abduh, küçükken çocukların mensubu olduğu dinin eğitimini almasını istemekte, belli bir yaştan sonra diğer inançlarla ilgili bilgiler edinmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre kişinin başka inançları öğrenmesinde bir sakınca yoktur. Fakat başka inançlar, kişinin kendi dini inancını güzel bir şekilde öğrenip benimsedikten sonra öğrenilmelidir. Özellikle çocuklara başka inançlarla ilgili bilgi

²³⁶ el-Behiy, s. 130.

²³⁷ el-Behiy, s. 170.

verilmemelidir. Zira çocukların akli melekesi iyice gelişmediğinden, bu durum hem kafasını karıştıracak ve hem de diğer inançlara doğru gözle bakmasına neden olacaktır. Ona göre çocuklar küçükken çevrenin çok fazla etkisinde kalmakta, verilen bilgileri sorgusuz sualsiz kabul etmektedir. Bu anlamda çocuklar akli melekeleri yeterince gelişmediği için, öğretmenlerini model almakta ve onların dediklerini aynen kabul etmektedirler. Bu yüzden ebeveynler, kendi dini mensupları olan öğretmenlerin çalıştığı okullara çocuklarını göndermelidir.

Abduh için din eğitimi aynı zamanda bir ahlak eğitimidir. Ona göre din eğitimi sağlıklı bir şekilde verilmeden, ahlaklı bir neslin yetişmesi imkânsızdı. Bu yüzden din eğitimi verilirken ahlak eğitimi de ihmal edilmemeliydi. Esasen din ve ahlak eğitimi bir ağacın farklı iki dalı olarak görülmekteydi. Bu yüzden ikisinden birisi eksik, bir şekilde verilirse birey sağlıklı yetişmemiş olacaktı. Bir diğer ifadeyle Abduh'un din eğitiminden temelde beklediği şey, manevi olgunluğa sahip, ahlaklı bireylerin yetiştirilmesidir. Şimdi de Abduh'un ahlak eğitimine yönelik düşüncelerine bir göz atalım.

2. 1. Muhammed Abduh'un Ahlak Eğitimi ile İlgili Görüşleri

19.y.y.'da Fransız İhtilali'nin getirmiş olduğu milliyetçilik fikri, August Comte'nin (1798–1857) etkisiyle yaygınlaşan pozitivist anlayış, ruhban sınıfının geri kalması ve dışlanması, dini düşünce ve ahlak yerine ruhsuz ve değerlerden arındırılmış materyalist felsefeye dayalı bir anlayışın gelişmesi, ahlaki bunalımların baş göstermesine neden olmuştur. Avrupa çıkışlı bu akımlar, İslam dünyasını da etkilemekte, İslam coğrafyasında materyalist düşünce gittikçe yayılmakta ve manevi yapı çökmektedir. Abduh, bu konuda önlem alınmazsa sadece Mısır'ın değil, tüm Osmanlı coğrafyasının etkileneceğini ve Müslümanlar arasındaki birliğin dağılacağını düşünmektedir. Bu anlamda ahlaki terbiye son derece önem kazanmaktadır.²³⁸ Abduh'a göre bunun önüne geçmek için yapılması gereken şey nefis terbiyesine önem vermek ve ahlak eğitimine eğilmektir.

Abduh'a göre İslam hâkimiyetinin kaleleri ve surları vardır. Bu surların en önemli olanı mü'minlerin kalplerindeki güven ve hâkimiyet duygularıdır. Güven ve hâkimiyet duygusu ise

²³⁸ Abduh'un ahlâk ile ilgili görüşleri için bk. Muhammed Haddad, **Muhammed Abduh: Kırae Cedide fi' Hitabi'l İslahi'd-Dini**, Beyrut: Dar'ül Talia, 2003, s. 125-159.

sadece manevi eğitim ile sağlanabilmektedir. Millet, milliyetçilik gibi akımların kulağa güzel gelen sözleri, dini duyguların yerin tutamaz. Dini duygu her şeyin üstünde bir duygudur. Kim böyle olacağını düşünürse o doğru yoldan sapmış demektir. Abduh Müslümanların kötü duruma düşüşünü manevi terbiyenin olmayışına bağlamakta ve şöyle demektedir.

“Müslümanların durumuna gelince, zaman onlara zulmetmiş günler iman düğümlerinin çözmüş, bu sebeple inançları zayıflamış, yakinin imanları dinin ve imanın hakikatlerinin bilmediklerinden cehaletin karanlıklarıyla sarılmıştır. Bu iman zaafı ahlakta fesada, tabiatlarda bozulmaya ve nefislerde alçalmaya yol açmıştır. Maalesef çoğunluk dağda otlayan hayvanlara benzer hale gelmiştir. Bütün gayeleri ölünceye kadar yiyerek, içerek, evlenerek ve hayvani duygularını tatmin etmeye çalışarak yaşamaktadır. Bunlar olduktan sonra izzet ve hâkimiyetin Allah peygamberi veya halifeye mi, yoksa başkalarına mı ait olduğu onları ilgilendirmemektedir. İşte Hintliler, Maveraiünnehirde yaşayan Türk kabileleri ve benzerleri bu acı halin en müşahhas örnekleridirler. Bu bela belli bir millette has değildir. Belki bütün Müslümanlar için söz konusudur. Hatta Osmanlı halkına da bu belanın, eğer halife olan padişah müdahale etmezse dokunacağından korkulmaktadır.

Manaların nefislerinde akıl lambası sönmüştür. Bağlanacak bir bağ ve sığınacak bir camia bulamıyorlar. Paramparça olmuşlar, önemli bir topluluk zannedersin, ama kalpleri parça parçadır. Bunun sebebi, onların hakikatleri idrak edemeyen bir topluluk haline gelmeleridir.

İşte durumumuz budur. Biz az bir kısmını zikrettik. Allah bilir ya vakıa bu haller anlatacağımız çoktan daha çoktur. Esef nefesleri ve hüznün bağırtıları içindeyiz. Zira biliyoruz ki kurtlarını içimize göndermiş dağınık ve yalnız kalmış fertlerimizi parçalıyorlar. Nefislerindeki fesadın süratle yayılışı, her yıl bir önceki yıla göre daha kötü oluşunu gördüğümüz için gözler önündedir.

Müslümanların bu rezalete dönüş sebebini araştırırsak sadece tek bir sebep olduğunun görürüz. O da din eğitimindeki ihmal ve kusurumuzdur. Ya tamamen ihmal ya da din eğitimini eksik ve yanlış verişimizdir.”²³⁹

²³⁹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 72.

Abduh'a göre, din, ahlak ve dil konularında ihmalkârlık, son derece yanlış ve tehlikeli bir durumdur. Abduh'un ahlak meselesine çok fazla eğilmesi onun bazı çevrelerce suçlanmasına kadar varmıştır. Kimi çevreler Abduh'un ahlak konusuna aşırı vurgu yaptığını, onun dinin ibadet kısmını ihmal ettiğini düşünmüştür.²⁴⁰ Oysaki Abduh, dini eğitim verilirken konuların muamelata boğulduğunu ifade etmekte, manevi eğitime ve nefis terbiyesine biraz daha ağırlık verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre, ne olursa olsun, ahlak her şeye değer katan ve onu anlamlı yapan şeydir. Ona göre dinin gönderiliş amacı da zaten budur. Abduh, öğrencisi Reşit Rıza ile yapmış olduğu tefsirde böyle bir amacın peşindedir.²⁴¹ Ona göre Kur'an-ı Kerim'in büyük bir bölümü ahlak konuları üzerinde durmakta ve ahlaki değerlerin önemli olduğu bir toplum meydana getirmektir.²⁴²

Kanunların ülkenin gelenek görenekleri, ahlaki yapısı, değerleri, dini yaşantısı gibi etmenlere ters düşmemesi gerektiğini ifade eden Abduh, kanunların olanı korumak için yapıldığını düşünmektedir. Eğer değer sistemi illa değiştirilecekse bunun kanunlarla değil, tedrici bir şekilde eğitimle yapılması son derece yararlıdır.²⁴³ Abduh bu konudaki görüşünü şöyle dile getirmektedir. *“Ulusları terbiye eden, düzelten, her türlü olumsuzluğa karşı dirençli kılan, kanunlar değildir elbet. Hiç kuşkusuz kanunlar, bütün ülkelerde ancak yoldan sapan anormal kişiler için konur. Gerçek ıslahatçı kanunlar ise, her ulusun milli terbiyesinden kaynaklanandır.”*²⁴⁴ Bu anlamda Abduh, kanun ve yönetmeliklerin toplumsal ahlaki kazandırmayacağını düşünmektedir. Ona göre kanunlar ancak caydırıcı olabilir. Hırsızlık, yalancılık, adam kayırma gibi temelde yanlış olan davranışları ortadan kaldıramaz. Ona göre cezai müeyyideler, ancak kısa bir süreliğine etkili olabilir. Oysa eğitim yoluyla yapılan çalışmalar, kalıcı olacak ve etkisi uzun sürecektir.²⁴⁵ O, yasalarla bir takım değerlerin topluma benimsetilmeyeceğini düşünmektedir. Ona göre eğer erdemli bir topluluk yaratılmak isteniyorsa, bu ancak tedrici bir şekilde ve eğitimle yapılabilir. Abduh'un bu düşüncesi bu gün

²⁴⁰ es-Samarrai, s. 28.

²⁴¹ İşcan, s. 205.

²⁴² Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, II, s. 128.

²⁴³ Muhammed Abduh ve Reşit Rıza, *Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar*, V, s. 368.

²⁴⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 108.

²⁴⁵ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, I, s. 46.

çoğu düşünür tarafından da kabul görmektedir. Nitekim yasal suç işleyip hapse giren insanlar çıktıktan sonra da aynı suçları işlemekte bir beis görmüyorlar. Abduh'un da dile getirdiği gibi küçük yaşta ahlaki değerlerle yetişen bir insanın asıl hâkimi, kendi vicdanı ve kendisi olacaktır.

Abduh toplumsal empatinin gelişmesi, yardımlaşma ve dayanışma faaliyetlerinin artmasının eğitime bağlı olduğunun düşünmektedir. Ona göre bireyler ne kadar manevi yönden eğitilirse toplumsal kaynaşma ve kardeşlikte o kadar artacaktır. Bu konudaki şu sözleri eğitimin bu konudaki rolünün altını çizmektedir. *“Şu veya bu ülkedeki fakirliğin sebebi, insanoğlunda, kendi yararlarını düşündüğü gibi başkalarının yararını da düşünmeyi topluma veya vatana dokunan bir zararın, kendisinin zararlıymış gibi görmeyi sağlayan şeri/akli terbiye metodunun yaygınlaşmamış olmasındandır. Diyebiliriz ki, bu ruh toplumsalcılığı daha bir güçlendirir. Ve insanoğlunun kendinden çok toplumunu düşünür bir hale getirir.”*²⁴⁶ Abduh'a göre, sağlıklı bir toplum bireylerin bir birine karşı sevgi ve saygı çerçevesi içerisinde davrandığı, kardeşlik ve paylaşmanın egemen olduğu bir toplumdur. Böyle bir toplum ise her şeyden önce nakli/akli metotlarla yapılan bir eğitimle mümkün olabilir. Bireylerin iyi yetişmediği, ahlak ve değerlerin göz ardı edildiği bir toplum kuşkusuz ki iyi bir toplum olamayacaktır.²⁴⁷ Bunun farkında olan Abduh, toplumla bireylerin eş güdümlü düzeltilebileceğinden bahsetmekte ve bu konuya ışık tutmaktadır.

Abduh'a göre asıl mesele eğitimin verilip verilmemesi değil, nasıl bir eğitimin verildiğidir. Ona göre yapılan eğitimin vahye uygun olması tartışılmaz bir zorunluluktur. Değerleri esas almayan, onu geliştirmeyen bir eğitim sisteminden geçen bireylerin, sağlıklı bir toplum meydana getirmeleri zordur. Bu yüzden birey fitrata uygun bir şekilde eğitilmelidir. Fıtrata en uygun eğitim şekli ise İslami bir eğitimidir. İnsana, ilk önce insanı insan yapan hasletler öğretilmeli, birey öncelikli olarak kendisini tanımalıdır. Kendisini sağlıklı bir şekilde tanıyan ve kendisine saygı duyan bir insan kuşkusuz ki çevresiyle de sağlıklı ilişkiler kuracaktır.²⁴⁸ Ona göre Avrupa da eksik olan şey manevi eğitimidir. Çocuklar materyalist bir eğitim felsefesiyle yetiştirilmekte, sanayi inkılâbı sonucunda üretim güzel bir şekilde

²⁴⁶ el-Behiy, s. 139.

²⁴⁷ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 72.

²⁴⁸ Karaman, s. 121.

sağlanmakta; ancak bunun ahlak ve değerler bakımından sorgulanması yapılmamaktadır. Ona göre böyle bir bilim anlayışı, nihayetinde insanları hüsrana ve helake götürecektir. Bilime mana ve ruh veren, bireyin maneviyatını ve ahlaki motivasyonunu sağlayan şey, ancak manevi eğitim olabilir.²⁴⁹

Abduh'a göre bilimsel bilgi hiçbir zaman insanı tatmin etmeyecektir. Bilim ne kadar gelişse de metafizik konularına açıklık getiremeyecektir. Bu yüzden bireyler kendisini boşlukta hissedecek ve inançsız nesiller yetişecektir. Bu ise hem tüm dünya için ve hem de Müslümanlar için çok tehlikeli sonuçlar doğuracaktır. Ona göre materyalist bir mantıkla verilen eğitim, ahlakın, değerlerin ve dinin bir meta olarak algılanmasına ve değerlendirilmesine neden olacak, bu durum kaos yaratacaktır. Ona göre bunun sonucunda kendini boşlukta hissedecek, amaçsız nesiller yetişecektir. Bunun önüne geçmek için bilimsel bilgiler öğretilirken mutlaka dini ve ahlaki bilgi de verilmelidir. Abduh'a göre bilimsel bilgi bizim dünyevi işlerimizde işimize kolaylık sağlayacak, dini ve ahlaki bilgi ise metafizik ve öteki âlemle ilgili bize bilgi verecek, böylece kendimizi boşlukta hissetmeyecektik.²⁵⁰

Abduh, İslam dünyasının bölük pörçük olmasını, iyi bir İslami eğitim verilemeyeşine bağlamaktadır. Ona göre, manevi bir terbiyeye dayanamayan bir eğitim sisteminde, sağlıklı bireyler yetiştirmeyecektir. Sağlıklı bireylerin olmadığı bir toplumda ise kin, nefret, hırsızlık benzeri her türlü ahlaksızlık ve davranış bozukluğu meydana gelecektir. O, İslam dünyasının birlik ve bütünlüğünün olmayışını da aynı nedene bağlamaktadır. Ona göre İslam mefkûresi ümmet ve tevhit olduğu halde, görünürde böyle bir şey yoktur. Oysa bu konuya en fazla vurgu yapan din İslam dinidir. İronik olarak bu durum günümüzde de devam etmektedir. Birlik ve kardeşlik ruhunun en fazla vurgulandığı, tüm mensuplarının bir vücudun organları gibi algılandığı din İslam dinidir. Ne yazık ki günümüzde böyle bir görüntü, İslam coğrafyasında görülmediği gibi, gelecekte de görülmeyecek gibi gözükmektedir. Bu durumun tedavisini Reşit Rıza, Abduh'dan şu şekilde nakletmektedir:

“Kuşkusuz insan ancak terbiye “eğitim yolu” ile gerçek insan olur. Gerçek terbiye ise, peygamberlerin getirdikleri hüküm, hikmet, esas ve öğretilerden oluşan vahyi yapıya

²⁴⁹ Abduh, A'malü'l Kamile, III, s. 72-73.

²⁵⁰ Haddad, s. 137.

uymaktan ibarettir. Bu bütüncül ve kapsayıcı hükümler insana her şeyden önce doğruluğu ve kendini sevmeyi öğretir. İnsan eğitilince, hem kendini sevmeyi, hem de başkalarını sevebilmeyi öğrenir.

Böyle bir eğitimden geçen bir insan başkalarının varlığıyla mutlu olduğunu hisseder tüm içtenliğiyle. Oysa bugün öyle bir ortamda yaşıyoruz ki başkalarının varlığı, çocuklarımıza mutluluk yerine, sıkıntı ve bedbahtlık vermektedir. Aramızda güven çoktan uçup gitmiş, onun yerine bir takım kuşku ve çirkin zanlar gelip oturmuştur. İnsanoğlu için bundan daha büyük bir bedbahtlık olabilir mi acaba? Gerçekten de sözünü ettiğimiz gerçek bir terbiye (eğitim-öğretim) geçmiş olsaydık şayet, bizde tek bir bilinç ve ruh olurdu. Bu ruh ve bilinç hemen her türlü ihtiyacımızı uyumlu bir şekilde bağdaştırırdı. İşte o zaman her birimiz, hem kendimiz için ve hem de başkaları için yerine getirilmesi gereken bir görevimiz olduğunu hissederdik.

Gerçek ilim, insana diğer bireylerle kendisi arasında var olan ilişki biçimini öğretir. O halde ilim insana kim olduğunu, kimlerle birlikte olduğunu, nasıl hareket etmesi gerektiğini öğretir. Bundan da pek tabii ki bir tek ruh ve bilinç oluşur ki bunu adı da ittihat'dır.

Kuşkusuz ki ittihat (birlik) dalları, yaprakları, gök ve gövdesiyle görkemlilik arz eden bir ağacın meyvesi gibidir. İttihat, türlü mertebeleriyle ortaya çıkan faziletli ve olgun bir ahlakın göstergesidir. Bu yararlı ve besleyici meyveyi devşirmek için Müslümanların kendilerini İslam terbiyesi ile terbiye etmesi gerekir. Bu terbiye olmadan hiçbir şey olmaz...

Nerede bulunursa bulunsunlar, hangi ulusa mensup olursa olsunlar, bütün bireyler insan olmak bakımından eşittirler. Eksiklik veya eşitsizlik sadece akıllarda ve ahlaktadır. Bu ise ancak terbiye ile tamamlanır ve mükemmel hale gelir. Bunun dışındaki ilimler, denilebilir ki dünyada huzursuzluk, endişe ve hezeyandan başka bir şey yapmazlar.²⁵¹

Mısır yönetiminin Avrupa eğitim sisteminin hiçbir sorguya tabi tutmadan uygulamaya kalkışmasından rahatsız olan Abduh, Kur'an ve sünnete dayanmayan böyle bir eğitimin, İslam toplumu için faydasının olmayacağını ifade etmektedir. O, iyi bir eğitimin her şeyden önce dine dayanan ve ahlaki esas alan bir eğitim olacağı inancındadır. Avrupa'nın da manevi

²⁵¹ Rıza, II, s. 154-169.

çöküntü içerisinde olduğunu düşünen Abduh, burada baş gösteren ve İslam dünyasını da ciddi bir şekilde etkileyen maddeci anlayışa karşı duymuş olduğu rahatsızlığı, İngiliz filozof H. Spencer ile yapmış olduğu bir sohbette de dile getirmektedir. Sohbetin konumuzla ilgili bölümünü Karaman şöyle aktarmaktadır:

“Spencer- İngilizler geriye doğru gidiyorlar, şu andaki durumları yirmi yıl öncekinden daha aşağıdadır.

Abduh- Bu gerileme hangi alandadır ve sebebi nedir.

Spencer- Ahlak ve fazilette geriliyorlar, sebebi, bizden önce Latin toplumunun ahlakını bozan materyalist düşüncenin ağır basmasıdır. Sonra bu hastalık bize de sirayet etti. O bizim milletimizin de, diğer Avrupa milletlerinin de ahlakını bozuyor.

Abduh- Sizin ve benzerlerinizin felsefe, düşünce ve çabalarınızın maddeci düşünceye galip gelmesi beklenirdi

Spencer- Bu konuda ümit yoktur. Bu maddeci düşünce seli Avrupa’da amacına varacaktır. Bu gün Avrupalılara göre hak kuvvetindedir.

Abduh- Doğulularda böyle inanıyorlar. Avrupa’nın sahip olduğu gücün terzahürleri, doğuluları, kendileri için faydalı olmayan hususlarda, kaynağının incelemeden Batılıları taklit etmeye sevk etmiştir.”²⁵²

Ona göre, birey ilimde derinleştikçe, olayların özüne vakıf oldukça, ruhen de olgunlaşacak, artık görünen maddenin ötesine odaklanacak ve olayları mana gözüyle incelemeye başlayacaktır. Böyle bir birey, ilmin üç büyük kaynağı olan tefekküre, tetkike ve dine kavuşur. Böylece birey daha olgun ve erdemli davranır, hayatın anlamını daha iyi kavrar. Bu anlamda bireyi daha ahlaklı yapmayan ve toplumu daha erdemli bir toplum haline getirmeyen ilim faydasız ve nihayetinde zararlıdır. Onun Spencer’le yapmış olduğu tartışmasında çıkan sonuç budur. Ona göre, bilimsel bilgi ne kadar verilirse verilsin, önemli olan ahlaklı bireylerin yetişmesidir.²⁵³

²⁵² Karaman, s. 120.

²⁵³ Zey’ur, *el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh*, s. 32.

Abduh dini, medeniyetin kaynağı olarak görmektedir. Ona göre bireyin toplumsal norm ve kurallara uyması, toplumun değer yargılarını oluşturması, fazilet, iyilik, doğruluk ve ahlak gibi erdemlerin kaynağı dindir.²⁵⁴ Hiçbir toplum vahyi almadan toplumsal norm ve kuralları oluşturamaz. Bu nedenle Yüce Allah peygamber göndermiş ve vahiy yoluyla bize doğru ve yanlış davranışları göstermiştir. Abduh'a göre İslam böyle bir özelliği taşıdığı halde ve ahlakın düzeltilmesini ısrarla vurguladığı halde, İslam toplumu bozulmuştur. Bunun nedeni ahlak eğitiminin önemsenmemesidir. Ona göre, medeniyetin kaynağı din olduğuna göre ve Müslümanların da elinde mükemmel bir din olan İslam olduğuna göre, yapılacak şey bu dinin eğitimini vermektir. Ona göre mükemmellik, İslam ahlakının eğitimiyle olacaktır.²⁵⁵

Abduh, yapmak istediği ıslahatın temelinde ahlakın amaçlandığını vurgulamaktadır. Ona göre modern bilgi ne kadar iyi olursa olsun gelenekten radikal bir kopuş, insanı hüsrana götürecektir.²⁵⁶ Zira geleneğin değer ve ahlaki kurallarının ortadan kaldırılması halinde, bunun yerine koyulabilecek bir norm ve değer ancak dinin rehberliğinde olabilecektir. Ona göre böyle bir ıslah, her şeyden önce ahlak dinamiklerinin etkin olduğu, en azından ortadan kalkmadığı bir ıslah olur. Bu anlamda toplumsal değişim daha sağlıklı temellere dayanmış olur.

2. 2. Muhammed Abduh'un Ezher Medresesi ile İlgili Çalışmaları

Abduh, gelişmenin en önemli faktörü olarak eğitim ve öğretimi gördüğünden, eğitim kurumlarının ciddi bir şekilde ıslah edilmesi gerektiğine inanmaktadır. Ezher medresesinin muhafazakâr ve tutucu yapısı, o dönemde Mısır toplumunun bir görüntüsü gibiydi. Abduh, toplumsal değişimi, Ezher'in değişimine bağlamaktadır. Onun Ezheri değiştirme ve ıslah etme sevdası, kimi zaman görevlerinden alınmasına ve kimi zaman da kariyerinin tehlikeye girmesine neden olmuştur. Ancak o, bu işe önem verdiği için asla vazgeçmemektedir. Ona göre Ezher, Mısır halkının gören gözü, işiten kulağı ve yürüyen ayağı gibidir. Ezher hocaları

²⁵⁴ İşcan, s. 166.

²⁵⁵ Karaman, s. 121.

²⁵⁶ Haddad, s. 126.

ne derse, insanlar onlara inanmakta ve onlara göre hareket etmektedir. Bu anlamda Ezher demek, Mısır toplumunun kendisi demektir.²⁵⁷

Abduh, Ezher medresesinin de öğrencisi iken, genel anlamda Ezher Medresesinde eğitim geleneksel bir anlayışla yapılmaktaydı. Öğretilen ilimler temel ve yardımcı ilimler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Temel ilimler tefsir, hadis, fıkıh, usul ve tasavvuf derslerinden oluşmaktaydı. Yardımcı ilimler: ise çok fazla önemli olarak görülmeyen, temel ilimlerin anlaşılmasına yardımcı olmak için malzeme olarak kullanılan ilimlerdi. Bunlar nahiv, sarf, maani, beyan ve mantıktı. Dersler genellikle öğretilen ilmin temel bilgileriyle, küçük metinlerin ezberlenmesi şeklinde yapılmaktaydı.²⁵⁸ Dersin anlaşılıp kavranmasından ziyade hıfz edilmesi daha çok popülerdi. Bilginin üretilmesi ve çeşitlendirilmesinden çok, aynı bilgilerin tekrarlanması söz konusuydu. Burada eğitim veren öğretmenler, genelde gramer konularına ağırlık verir, genel anlamda dersler dilbilgisi dersleri şeklinde işlenirdi. Bir anlamda tefsir, fıkıh, usul gibi gramer ve dilbilgisiyle ilgili olmayan dersler de dil bilgisi şeklinde işlenirdi.

Müderres, bir konu üzerinde ne kadar çok konuşursa, onun o kadar bilgili olduğu düşünülürdü. Bu nedenle müderresler, aynı konu etrafında saatlerce konuşabilmekte ve anlaşılmaz bir dille dersleri işlemekteydi. Bu anlayışa göre dersin anlaşılmaz olması, hocanın ilmi derinliğine işaret sayılır, ayrıca derse gizem katardı. Ayrıca Abduh, Ezher’de bulunan hocaların taklitçi olmalarından rahatsızlık duymaktaydı. Ona göre buradaki hocalar, üretim yapmaktan çok öncekilerin söylediklerini yorumlamakla meşguldüler. Bu şekilde bir eğitimle sonuç alınamayacağını düşünen Abduh, dönemin Ezher öğretmenlerini şöyle tasvir etmektedir. *“Bu bilginlerin elinde bilmedikleri şeyleri içeren bir kitap geçtiğinde ondan maksadı bilmezler, ondan bir şey anarlarsa rivayet eder, ama kendileri kabul etmezler. Kabul etseler bile bildiklerine ve hiziplerine uygun düşecek şekilde tahrif ederler. Tıpkı Kur’an ve sünnetin nasları hakkında izledikleri yol gibi.”*²⁵⁹

²⁵⁷ Cüdi, s. 76.

²⁵⁸ Sabri Hizmetli, Önsöz, Tevhid Risalesinin Tercümesi, Ankara: Fecir yay. 1986, s. 12.

²⁵⁹ el-Behiy, s. 179.

Muhammed Abduh, Ezher'in imtiyazlı, bir okul olmasına karşılık hiçbir şey üretmediğini ifade etmekte, bu konuda üzülmekteydi. Abduh, Ezher'e ve onun yönetimine bu yüzden eleştiriler yöneltmektedir. Ezher'le ilgili kaleme aldığı bir yazısında eleştirileri özetle şöyle dillendirmektedir: Buradaki öğrencilere imtiyazlar tanınmakta, buradan mezun olan öğrenciler toplumda farklı bir gözle değerlendirilmektedir. Mısır'daki prestijini hala koruyan Ezher, düzenli ve nizamlı bir ders programına sahip değildir. Öğrencilerin hal ve hareketlerine yönelik çalışmalar, yok denecek kadar azdır. Öğrencilerin ahlaki anlamda iyiye mi, kötüye mi gittiği konusu üzerinde pek durulmuyor. Müderrisler, öğrencilerin dersleri anlayıp anlamadıklarını dikkate almıyorlar. Bu konuda duyarsız davranıyorlar. Burada uzun yıllar ders gördükleri halde, din ve diyanetin ıslahı hakkında tek bir cümle duymuyorlar. Öğrenciler taklit ve ezber dışında farklı bir araştırmaya yönlendirilmiyorlar. Buradaki hocaların tamamı aynı kalıplarla ders işlemekte, yeni bilgi adına hiçbir şey vermemektedirler. İnsanlar onların sorulara cevap verirken bilgili olduklarını düşünmektedirler. Oysa onlar bildiklerini bile anlatmakta acizdirler. Sadece ezberledikleri bir takım şeyleri aktarmakta, muhakeme ve bilgi üretme güçleri ise son derece zayıf gözükmektedir. Dersleri genelde hikâyelerle geçiştirmektedirler.²⁶⁰

Öğrencilerin zihinleri köreltilmekte, öğrenciler işittikleri her şeyi doğru olarak kabul etmekte, öğretmenlerden duydukları bilgileri hiçbir şekilde kritize etmeden, doğru olarak kabul etmektedir. Onların söylediklerine mutlak bir itaatle inanmaktadırlar. Abduh'a göre bu anlayış, öğrencileri hocaları gibi mutlak bir cehalete ve en kötüsü de taassuba yöneltmektedir. Derslerdeki temrinler, öğretmenlerden önce tekrarlana gelen birkaç örnekten ileri gelmekte, geleneğin bu şekilde aynen tekrarlanması vakit kaybından başka bir anlama gelmemektedir. Burası dini ilimleri öğreten bir kurum olmasına rağmen, özellikle fıkıh ve akaidin hakikatleri anlamında nerede ise dişe dokunur bir iş yapılmamaktadır. Bu yönüyle bu eğitimi anlayışının zararı, yararından daha fazladır.²⁶¹

Buradan mezun olanlar, toplumda âlim olarak bilinmektedirler. Kimileri hâkim olmakta, devletin çeşitli kurumlarının başına geçerek, buradan aldıkları cehaleti halka da yaymaktadırlar. Bunlar halka güven vermekte, halk bunlara inanmaktadırlar. Ne var ki bunlar

²⁶⁰ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 186.

²⁶¹ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 187.

halka evham ve vesveseden başka bir şey vermemektedirler. Bunlar tıpkı varisi oldukları hocaları gibi aynı şeyleri tekrarlamakta, anlattıkları şeylerden hakikate dair bir şey bulunmamaktadır. Kimi öğrencilerde bitirince Ezher'de dersler vermeye başlamakta, hocalarından öğrendikleri yanlışları aynen tekrarlamakta, böylece zincirin halkaları gibi yanlış dönüp durmaktadır. Okuyanların çoğu, cidal yoluyla rakibini yenmek, şöhret kazanmak için uğraşmaktadır. Öğretmenler bile öğrencilerini kendilerine rakip olarak görmekte, ilim ve irfan yerine buradaki insanlar bir birleriyle uğraşmaktadırlar. Abduh'a verilen dersler de, öğrencinin seviyesini dikkate almaktan çok, öğretmenlerin egolarını tatmin etmek, bir birlerinde üstün olduklarını ispatlamak için bir yarış havasında verilmektedir. Yapılan imtihanlar kitabi bilgilerle sınırlandırılmakta, anlama yönelik çalışmalar ise hiç bulunmamaktadır.²⁶²

Bunun yanı sıra Abduh, Ezher hocalarının halktan kopuk bir şekilde eğitim yapmasına da sıcak bakmamaktadır. Gerçekten de Ezher'de okutulan kitaplar, hocaların kullanmış olduğu dil, ileri sınıftaki öğrencilerin bile anlamakta zorlandığı bir dildir. Abduh, bunun sadeleştirilmesi gerektiğine inanmaktadır. Ona göre Mısır'ın çehresi, Ezher hocalarının halka ruhi bir eğitim vermesi, onu geliştirmesi ve yöneltmesiyle değişecektir. Kuşkusuz ki Abduh'un ruhi eğitimden kast ettiği şey toplumsal bilinçti. Bu bilinci kazandırmak her şeyden önce eğitimcilerin görevi olmalıdır. Ne var ki bunun yapılması için Ezher'in sınav sisteminin, öğretmenlik anlayışının, yönetim biçiminin, kullanılan ders materyallerinin tamamının değişmesi ve dönüşmesini gerektirmektedir.²⁶³

Tüm bunlar Ezher Medresesi'nin eğitiminin ciddi bir reform geçirmesi gerçeğini gözler önüne sermektedir. Bu durumun farkında olan Abduh, daha öncede geçtiği gibi sıkı bir ıslahat için kolları sıvamış daha öğrencilik yıllarında medrese eğitiminin sıkı bir revizyona tabi tutulması gerektiğinin altını çizmiştir.

Ne var ki bu durum köklü bir zihinsel değişiklik gerektirmekteydi. Abduh bunun için eş güdümlü çabalamaktadır. Bir taraftan Ezher eğitim sistemine yönelik yazılar yazmakta, öbür taraftan gazetelerde yazdığı yazılarla halkın bilinçlenmesini sağlamaya çalışmaktadır. Sadece

²⁶² Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 185-186.

²⁶³ Davutoğlu, s. 118.

bununla da kalmayıp Mısır yönetiminin de bir takım değişiklikler yapmak için, yapılması gerekenleri söylemekte bu konuda maarif bakanlığını kıyasıya eleştiren yazılar kaleme almaktadır. Onun bu yaklaşımı zaman zaman yazdığı gazetelerin kapanmasına ve onun sürgün edilmesine neden olsa da, Abduh hayatının sonuna kadar bu dirayeti göstermiş, Ezher medresesinin kısmı değişimini sağlamıştır.

Bu baskı ve tavırlardan yılmayan Abduh'un, genel anlamda Ezher Medresesi için uygun gördüğü ve uygulamaya çalıştığı ıslahat çalışmaları şu şekilde sıralanabilir.

- 1- Kelam, mantık, ahlak gibi alanlara ağırlık veren derslerin müfredata dâhil edilmesi,
- 2- Şerh ve haşiyelere dayalı bir eğitim ve öğretim anlayışından vazgeçilmesi,
- 3- Sınav sistemini yeniden hazırlanması, yeni bir sınav düzenini getirilmesi,
- 4- Ezhere ait bir kütüphane inşa edilmesi,
- 5- İdareyi yenilemek,
- 6- Eğitim ve öğretimin uygulanması için okulların yaygınlaştırılması.²⁶⁴

Abduh'un temel amacı, Müslüman çocuklarının eğitimi ve halkın bilinçli olması için gerekli olan ıslahatın yapılması, medreselerin davetçi ve ufku geniş araştırmacılar yetiştirmesi, kadınların da eğitim ve öğretim hayatına katılmasının sağlanması ve onların iyi şekilde eğitim almasının önünü açmaktır.²⁶⁵ Abduh bunun için en sağlıklı yolun eğitim kurumlarından geçtiğinin de bilincindeydi. Bunun için işe Ezher Medresesinden başlamak istiyordu. Ona göre Ezher, o dönemde sadece Mısır'ın değil, din eğitimi veren medreselerin merkezi gibidir. Eğer bu kurum sağlıklı bir şekilde işlerse, diğer eğitim kurumlarına da örnek olacak, böylece diğer bölgelerdeki eğitim kurumları da, ıslah programını kabul edebileceklerdir.

Ne var ki bu iş pek kolay görünmüyordu. Zira Ezher, hem çok gelenekçiydi ve hem de Abduh'un ıslahat programını kabul edebilecek kadroları barındırmıyordu. Nitekim Abduh, daha öğrencilik yıllarında, buradaki eğitim sistemini eleştiren bir iki yazı kaleme almış ve yazdığı bu yazılar yüzünden mezuniyeti tehlikeye girmiştir. Buradaki yönetim tarafından sert bir şekilde eleştirilmiş, mezun olmama tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı.

²⁶⁴ Rıza, I, s. 544-560; Ömer Mahir Alper, "Islahat Çabalarının Şahidi Muhammed Abduh", **Haksöz Dergisi**, 1983, sayı: 29, s. 31.

²⁶⁵ el-Behiy, s. 115.

Abduh, Mısır Ezher Medresesi'nin ıslahını gerçekleştirerek, hem dönemin emperyalist güçlerine karşı mücadele etmeyi ve hem de İslam dünyasının kendi içinde sağlam bir zemine basmayı sağlamak amacındaydı. Öğrencisi Reşit Rıza onun Ezher konusundaki görüşlerini şöyle özetlemektedir. *“Abduh, Müslümanların durumları için Ezher'in ıslahının en hayırlı ıslah olacağına inanmaktaydı. Müslümanlardan sonra İslam dünyasında yaşayan başkanlarının ıslahı için de en hayırlı ıslah olduğuna inanırdı. Bu anlamda Batı ile Doğu arasında tanışmanın en hayırlı yolu, eski medeniyetlerle, yeni medeniyetler arasındaki köprü görevi kurumları yapabilir. Ona göre Müslümanlarla Avrupalıların arasındaki kopukluğun nedeni, Avrupalıların İslam'ı bilmemeleri, İslam Dünyasının ise İslam değer ve öğretilerinin Avrupa'ya anlatılmaması, dahası kendisinin dahi yanlış anlaması bu kopukluğu daha da tartışmaya açmıştır. Ona göre bilginler, bilim olarak teoride ve pratikte bu gerçeği kavramış değillerdir. Bununla beraber Müslüman dünyası Avrupa'nın nasıl olduğunu, ne olduğunu bilmemekteydiler.*

*Bu anlamda Ezher'de eğitim-öğretim düzelirse, Müslümanlar tekrar Hint ve Yunan ilimlerini dirilttikleri gibi, sahîh ilimleri aramaya ve tahsile de koyacaklardır. Avrupa'yı anlayacak ve araştırarak, çağdaş ilimleri görececek medeniyeti ikmal etmek için bu bilimlerden yardım alacak ve önemini kavrayacaklardır. Onu tanıyacak ve ona yabancı kalmayacaktır. Ona göre siyaset buna engel olmaya çalışsa da diyalog ve cehaletle bu sorun aşılacaktır”.*²⁶⁶

Bu anlayışı değiştirmek isteyen Abduh, İbn-i Haldun'un Mukaddimesini ve coğrafya derslerini müfredata dâhil etmek istemiştir. Abduh'un bu çıkışı Ezher yönetimi tarafından eleştirilmiştir. Esasen Abduh'un Ezher yönetimine karşı tutumu doğal karşılanmalıdır. Zira o dönemdeki yönetim yenilik adına en ufak bir şeyi bile hazmetmemekte ve yapılmak istenen ıslahat çalışmalarına karşı çıkmaktadır. Ne var ki Abduh sadece Ezher yönetimi ve onların eğitim anlayışına değil, genel anlamda tüm İslam toplumuna ve geleneğine olumsuz bir şekilde bakmakta ve bu tevarüs geleneğini kıyasıya eleştirmektedir. Bu durum onun reformist biri olarak algılanmasına, dahası yapmış olduğu tüm tekliflerin (olumlu-olumsuz) ihtiyatlı bir şekilde karşılanmasına neden olmuş/olmaktadır. Bu yüzden kimi görüşleri tartışılmadan reddedilmiş ve yer yer onun dinden çıkmalara varan eleştiriler almasına neden olmuştur.

²⁶⁶ Rıza, I, s. 543.

Abduh, İslam toplumuna karşı bu olumsuz bakışı yanında, olumlu bir takım kanaatlere de sahiptir. Ona göre eğer yüksek öğretim kurumları kendisini revize edebilirse, halkın mayasında zaten belli ölçüde bilgi vardır. Abduh, İslam dinamizminin, zaten halkı belli ölçüde bilinçlendirmeye müsait olduğuna inanmaktadır. Ona göre cumalarda verilen vaazlar, her gün kılınan namazlar, zaten halkta az da olsa bir temel oluşturmaktadır. Bu anlamda halkın şaha kalkması çok kolay olacaktır. Eğitim kurumları üzerine düşeni yapsa ve halkı organize edebilse gerisi gelecektir. Onun halkın eğitim ve bilgi seviyesi ile ilgili İngiliz Savunma Bakanı Hantington'a söylemiş olduğu sözler bu konudaki düşüncesini gözler önüne sermektedir.

Bu tartışmada Hantigton, Abduh'a Mısır halkının cahil olduğunu söylemiştir. Bu şahsa göre Mısır halkının çoğunluğu İngiliz mandasını kabul etmiştir. Sadece Avrupa'dan yüksek öğrenimi bitirmiş bir kısım aydınların, İngilizlerden rahatsız olduğunu ve İngilizlerden hoşlanmadığını ifade etmiştir. Yine aynı kişi konuşmasında halkın yerli yöneticilerle yabancı yöneticileri bir birinden ayırmayacak kadar cahil olduğunu vurgulamıştır. Bu konuşmadan canı çok sıkılan Abduh'un çıkışını Karaman şöyle aktarmaktadır:

“Müslümanların durumu ve kültürel seviyeleri nasıl olursa olsun, Sayın bakanın tasavvur ettiği bilgisizlik ve şuarsuzluk seviyesine ulaşmaz. Onların okuryazar olmayanları da, Müslüman olmak için zorunlu olan bilgileri edinmişlerdir; bunlarında başında geleni Müslüman olmayanlara boyun eğmemek, onların hâkimiyetine boyun eğmemek vardır. Müslümanların Cuma hutbelerinde ve cami vaazlarında aldıkları bilgiler, ilkokul öğrenimimin yerini tutabilecek ölçüdedir. Aldıkları dini öğütlerin tamamı onları, kendilerinden olmayanlara tabi olmaktan men etmekte, diğer insanlardan aşağı düşmeyecek şekilde yüce insanlık duygularını oluşturmaktadır. Özellikle Mısırlılar'a geldiğimizde, durum öncelikle böyledir; çünkü onlar dinlerinin dili olan Arapçayı konuşuyor ve bu dilin inceliklerine vakıf olmuş bulunuyorlar.”²⁶⁷ Bu ifadeler, Mısır halkının o dönemdeki kültürel seviyesi ve eğitim durumuyla ilgili Abduh'un bakışını özetler niteliktedir. Abduh halkın sadece İslam kültürü ile ilgili değil, Avrupa hakkında da bilgi sahibi olduğuna inanmaktaydı. Nitekim Abduh, konuşmasının devamını da şunları söylemektedir: *“Mısır topraklarında, Muhammet Ali paşa zamanından beri, Avrupa ülkelerinde bulunan ilim ve edebiyat girmiş ve*

²⁶⁷ Karaman, 76.

yaygınlaşmıştır. Her Mısırlı bundan gücüne göre nasibini almıştır. En küçük köylere varıncaya kadar her yerde okur-yazar kimseler vardır. Haberler bunlara Arapça gazeteler vasıtasıyla ulaşmaktadır.”²⁶⁸ Abduh’a göre halk böyle bir potansiyeli bulundururken, Medreseler kendi içine kapanmış ve halkın bilinçlenmesi için yeterince çalışmamıştır. Ona göre en büyük eksiklik buradan kaynaklanmıştır. Mısır’da bulunan Ezher Medresesi’nin değişim ve dönüşümün öncüsü olması gerekirken, bu üniversite üstüne düşen görevi yapmamış, halkın aydınlanması için gerekli faaliyetleri yürütememiştir.

Esasen bu tartışmanın temelinde şu soru yatmaktadır. Eğitim ve öğretim kurumları mı öncüdür. Yoksa toplum mu önceliklidir? Eğitim kurumları mı halkın geri kalmasına neden olmaktadır? Yoksa halkın geri kalması mı eğitim ve öğretim sisteminin geri kalmasına neden olmaktadır? Bu iki olgu arasında sıkı bir ilişki olmakla birlikte Abduh, bu durumda eğitimin özne olduğuna inanmaktadır. Ona göre eğitim halktan değil, halk eğitimden etkilenmektedir. Ona göre eğitim düzelirse ve eğitim kalitesi artarsa halkın bilgi ve bilinç seviyesi de artacaktır. Bunun için Ezher’in ıslahı son derece önemlidir. Ona göre Ezher sadece Mısır için değil, tüm Osmanlı coğrafyası için son derece önemli bir yerdir.²⁶⁹

Yaptığı çalışmalarda çoğu zaman istediğini alamayan Muhammed Abduh, Ezher’le ilgili bazı değişiklikler yapmayı da başarmıştır. Muhammed Abduh, Ezher’le ilgili düşüncelerini Hidiv Tevfik’e anlatmış, ancak ondan onay alamamıştır. Hidiv Tevfik’in yerine geçen Hidiv II. Abbas’tan onay alır almaz, Ezher’in ıslahı için bir rapor hazırlamıştır. Ayrıca Ezher idare meclisi oluşturmuştur.²⁷⁰ Kendisi hükümet temsilcisi sıfatıyla bu meclisin üyesi oldu. Kurulan bu meclis ilk olarak Ezher’de çalışan hocaların geçim durumunu, talebelerin ikametgâh şartlarını düzeltmiştir. Fakültenin içerisinde eczane ve bir hastane inşa ettirmiştir.²⁷¹

Onun en büyük ıslah çalışmalarından biri de, önceden hiçbir süreye tabi olmayan Ezher Medresesinin eğitim süresini düzenlemesi ve sınav uygulamasını getirmiş olmasıdır. Daha önce öğrenciler Ezher’de istediği kadar kalabilmekte bu da bir takım olumsuzluklara neden

²⁶⁸ Karaman, s. 76.

²⁶⁹ Zey’ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkalyati’t- Terbeviyye ve’l kıyemi ve’l Va’yi’l-La siyasi*, s. 333.

²⁷⁰ Cüdi, s. 76

²⁷¹ Cüdi, s. 77.

olmaktadır.²⁷² Ayrıca sınav yerine yılsonunda mülakat tarzı bir sözlü yapılmakta ve hocanın kanaati sonucunda öğrenci geçirilmektedir. Bu yeni düzenlemeyle sıkıntıların da önüne geçilmiştir.²⁷³

Abduh bunların yanı sıra üniversitenin yanında bir kütüphane kurmuştur. Bu gayeye uygun sınıflar düzenlenmiş ve üniversitede önemsenmeyen kitapların tamamını burada toplamıştır. Ayrıca imtihanların uzun süre uzatılmasına karşı çıkmış, bununla ilgili de çok büyük çalışmalar yapmıştır.

Abduh, bu işin ufak tefek değişikliklerle olmayacağını bilincindedir. Ona göre bu iş kısa süreli, küçük ıslahatlarla olabilecek bir iş değildir. Abduh yüksek öğretimle ilgili de çok ciddi reformlar yapmanın derdindedir. Ne var ki baskılardan çekindiği için, ufak tefek değişikliklere razı olmak durumunda kalmakta, ancak işin zorluklarla dolu olduğundan, bunun için çok çaba harcanması gerektiğinin de bilincindedir. Bu işe ilk kalkıştığında yaşamış olduğu sıkıntılar, kendi ifadesiyle şunlardır:

“Seyyid Cemalettin Afgani’nin konferanslarını dinledikten sonra Ezher’de öğrenci olduğum için burada bazı yenilikler yapmak istedim. Bu işe giriştiğimde derhal beni önlemeye çalıştılar. Sonra sürgünden döndüğümde o zaman Ezher şeyhi olan Muhammed el-Enbabi’ye bazı tekliflerimi kabul ettirmeye çalıştım, fakat o, bunların hepsini reddetti. Bir defasında ona dedim ki: Efendim, İbn-i Haldun’nun Mukaddime’sinin Ezher’de okutulmasını ister misiniz? Sonra elimden geldiği kadar bu eserin özelliklerini ve faydalarını anlattım. Cevap olarak bana dedi ki: Ezher’deki eğitim geleneğine ters düşer. Sohbetimizin ateşlendiği bir yerde Ezher’in son devir hocalarından bahsederek ona sordum: “el-Eşmüni ve el-Sabban ne zaman öldüler?” el-Enbabi, onların ne zaman öldüklerini söyleyince, dedim ki “Bu âlimler daha henüz ölmüşler ve bunların eserlerinin ders kitabı olarak okutulmasının, Ezher öğretim geleneğine ters düştüğü söylenmektedir.” el-Enbabi, sustu ve hiçbir şey söylemedi.”²⁷⁴

Abduh, çok daha faydalı olan İbn-i Haldun gibi bir düşünürün eserini ders kitabı olarak okutmaya çalışırken, dışarıdan hiçbir öneri ve fikri kabul etmeyen Ezher yönetimi, kendi ilim

²⁷² Cüdi, 78.

²⁷³ İşcan, s. 45.

²⁷⁴ Abduh, *A'malü'l-Kamile*, III, s. 177.

geleneğini kabul eden ve kendi sistemlerine uyan, yakın dönemde yaşamış iki hocanın kitaplarının okutulmasında bir beis görmemiştir.²⁷⁵ Bu anekdot Muhammed Abduh'un gerçekten de ne kadar zor bir işe kalkıştığının en bariz göstergesidir.

Abduh yeniliği temel olarak temel bir dönüşüm olarak görmekte, bir takım teknik değişikliklerin sıkı bir ıslahata yetmeyeceğine inanmaktaydı. Ona göre her şeyden önce sınav yönteminin sıkı bir şekilde değişimi, son derece faydalı ve yararlı idi. O, sınavların hakkıyla uygulanmadığına, öğrencilerin derse devam etmek yerine dışarıda dolaştıklarına, öğretmenlerin öğrencilere bilgi vermek yerine bir biriyle rekabet eder hale geldiklerine inanmaktaydı. Yine o öğrenci ve öğretmenlerin kendilerini sürekli yenilemekten ziyade, asgari derecede bilgi öğrenmekle yetindiklerini savunmaktaydı. Ne var ki Mısır yönetimi, Abduh'un düşüncelerini paylaşmıyor ve onun fikirlerinin yanlış olduğuna inanıyordu. Zira Abduh'un ortaya attığı bu fikirler, ne halk nezdinde ne de Ezher hocalarının gözünde bir değer ifade etmemekteydi. Abduh, Ezher ıslahatını gerçekleştirmeyince büyük bir hayal kırıklığı yaşadı. Ezherle saray siyasetini bir birinden ayırmaya, mümkün olduğunca Ezher'i siyasi tartışmaların uzağında tutmaya çalışıyordu. Çabaları sonuçsuz kalan Abduh Ezher'den bağımsız bir hukuk Fakültesi (Dar'ul Kada) kurmayı teklif etti. Bu fakültenin amacı çağın gerekli gördüğü donanıma sahip, çağdaş sorunlara çözüm üretebilecek bir kadronun yetiştirilmesi idi.

Ezher'deki baskılar sonucu istifa eden Abduh'un, istifasıyla ilgili dönemin Ezher rektörü şu açıklamayı yapmaktaydı: *"Atalarımızın, Ezher üniversitesini kurmadaki gayesi Allah'a ibadet edilmesi için bir Allah evi yani bir camii inşa etmektir. Dünyevi işler ve çağdaş bilime gelince bunların ise Ezher'de hiç yeri yoktur. Abduh, dinimizi öğretmekte apaçık belli olan yollarımızı bozmakta ve bu yüce camiyi bir felsefe ve edebiyat okuluna çevirmeye çalışmaktadır."*²⁷⁶

Bu dönemde burada bir konuşma yapan Mısır Hidivi de buna paralel sözler etmiş, Abduh'un yapmaya çalıştıklarının yanlışlığının altını çizmiştir. 1905 yılında istifa etmek

²⁷⁵ Zey'ur, *el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't- Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi*, s. 332.

²⁷⁶ Fazlurrahman, s. 161.

zorunda bırakılan Abduh, sonrasında hastalanmış ve kısa bir süre sonra da planladığı ıslahatları gerçekleştirmeden vefat etmiştir.

SONUÇ

Tarihte Müslümanların iki defa sıkı bir şekilde Avrupa düşüncesiyle karşılaştığını görmekteyiz. Birinci karşılaşma Abbasiler döneminde olmuştur. Bu dönemde Yunan kaynakları Arapçaya çevrilmiş, Beyt'ül Hikme'de²⁷⁷ İslam düşünürleriyle, Hıristiyan düşünürler karşılıklı tartışmışlardır. Ancak bu dönemde İslam dünyasının siyasi, kültürel ve sosyal açıdan Avrupa'nın ilerisinde olmasından dolayı, Batı düşüncesinin İslam dünyası üzerindeki etkisi çok fazla olmamıştır. Bu dönemde Avrupa'nın düşünsel olarak İslam medeniyetinden etkilendiğini görmekteyiz.²⁷⁸

İkinci karşılaşma ise 18. yüzyıldan günümüze kadar devam edecek olan karşılaşmadır. İkinci karşılaşmanın öncekine göre Müslümanların aleyhinde olduğu söylenebilir. Zira bu dönemde İslam topraklarının hamisi konumunda olan Osmanlı Devleti dağılma sürecine girmiş, bu coğrafya bir ölçüde hamisiz kalmıştır. Öte yandan İslam eğitim kurumları kendisini yenileyememiş, İslam dünyası eğitim-öğretim ve siyasal açıdan Avrupa'nın gerisinde kalmıştır. Müslüman dünyası bunalım içinde iken Avrupa askeri, ekonomik ve siyasi anlamda güçlenmiş, bu da Müslümanların bir ölçüde yönlerini Batıya çevirmelerine neden olmuştur.

Bu çalkantılı dönemde yaşayan Muhammed Abduh, 19. yüzyılda İslam coğrafyasını içinde bulunduğu bunalımdan kurtarmak, problemlere çözüm bulmak ve İslam'ın eski ihtişamlı günlerine dönmesini sağlamak için gayret etmiştir. Fakat bunun başarılması için gerek eğitim kurumları ve gerekse diğer kurumların sıkı bir şekilde ıslahı önem arz etmektedir. Abduh, bunun için medreselerin eğitim ve öğretim şeklini eleştirmiş, bu kurumların ıslahı için çeşitli fikirler sunmuş ve raporlar hazırlamıştır.

Abduh yenilikçi fikirlerinden dolayı ne Mısır yönetimince sevilmiş, ne kendi dönemindeki gelenekçi ulema tarafından benimsenmiş ve ne de Avrupa hayranı olan düşünürlere yaranabilmiştir. Çünkü Abduh, geleneğe ihtiyatla bakmakla birlikte, onun toptan reddine de karşı olmuştur. Abduh, Batı hayranı olmadığı gibi, Batı'nın eğitim ve öğretim

²⁷⁷ Beytu'l Hükme Abbasi halifelerinden Meymun tarafından kurulmuş, bilim ve kültür faaliyetlerinin yapıldığı bir yerdir. Ayrıntılı bilgi için bk. Lapidus, **İslam Toplamları Tarihi**, İstanbul: İletişim yay., 2013, s. 135, 149. ; Haouroni, **Arap Halkları Tarihi**, İstanbul: İletişim yay., 2007, s. 245.

²⁷⁸ İlgili bir çalışma için bk. Alparslan Açıkgenç, **İslam Medeniyetinde Bilgi ve Bilim**, İstanbul: İsam yay., 2007, s. 114-118.

yönündeki faaliyetlerini ve kimi buluşlarının da reddedilmesini doğru bulmamıştır. Ona göre Batı'nın aşırı pozitivist davranması yanlış olduğu gibi, Müslümanların ise bir takım fikirleri eleştirilmeden, anlamadan, dogmatik bir şekilde benimsenmesi büyük bir hata olmuştur. O, bu iki yaklaşımın da yanlış olduğunu düşünmüş, belki de bu yüzden fikirleri bazı kesimler tarafından yeterince benimsenmemiştir.

O, İslam dünyasının kendisini değiştirmeden, güçlenmeyeceğini düşünmüştür. Ona göre eğitim kurumlarını yenilemeyen, çağın gerektirdiği ilimlerle meşgul olmayanlar sonunda esaret altında kalacaktır. Abduh'a göre kalkınmanın en büyük unsurlarından biri eğitim ve öğretimdir. Bu yüzden kadın/çocuk kim olursa olsun halkın tamamı eğitilmeli ve devlet bu konuda seferber olmalıdır. Abdülhamit'e göndermiş olduğu raporda eğitim konusundan bahseden Abduh, Abdülhamit'e İslam dünyasında eğitim ve öğretimin merkezi olan medreselerin gözden geçirilmesi gerektiği konusunda önerilerde bulunmuştur. Ona göre, Osmanlı Devleti ancak bu şekilde kurtulabilecektir. Çünkü Abduh'a göre, medreseler ve onların eğitim yapma biçimi revize edilirse İslam coğrafyası dağılmaktan kurtulacak, Batı sömürgesi haline gelmeyecektir. Çünkü toplum bu kurumlar sayesinde bilinçlenecek, Batı'nın emperyalist saldırılarına karşı gelebilecektir.

Bu dönemde materyalist bir anlayışın giderek yaygınlaşması, pozitivist akımın Müslümanları da etkilemeye başlaması, Abduh'un din eğitimi konusunda derin düşüncelere sevk etmiştir. Abduh manevi anlamda yeterince beslenmeyen, dini değerlerden uzaklaşan bir neslin, İslam toplumunu kötü etkileyeceğini, bunun sonucunda Müslümanları bir arada tutan manevi bağların zayıflayacağını ve kardeşlik duygusunun zedeleneceğini düşünmüştür. Ona göre Batı kaynaklı milliyetçilik fikrinin yaygınlaşması, Müslümanlar arasındaki mezhep taassubu, cehalet ve sorgulayıcı aklın ön planda olmaması, İslam toplumunun kolonileşmesinin en büyük nedenlerindendir.

Ona göre tüm olumsuzlukların üstesinden gelmenin, güçlenmenin ve toplumsal çöküşün önüne geçmenin yolu eğitim ve öğretime gereken önemi vermektir. Kendi döneminde eğitim konusuna vurgu yapan Abduh, aynı zamanda nasıl bir eğitimin verilmesi gerektiği hususu üzerinde de önemle durmuştur. Ona göre sadece eğitim vermek önemli değil, nasıl bir eğitimin verildiği de son derece önemlidir. Zira Abduh, eğitimin parçası olan çocukların, nasıl bir eğitim sisteminden geçerlerse öyle şekilleneceğini düşünmüş, aileleri çocuklarını bilinçli

bir şekilde yetiştirmeleri konusunda uyarılmış ve okullarda çocuklara sağlam bir akaid bilgisinin verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.

Abduh'a göre eğitimin amacı, kalplere din sevgisini yerleştirmek, böylece bütün talebeleri aynı gayede birleştirmek, İslam toplumunu yekvücut yapmaktır. Böylece birlikte hareket eden Müslümanlar güçlenecek, Osmanlı Devleti de içeride güçlenecek, böylece dış güçlere karşı daha aktif mücadele edebilecektir.

Abduh, Spencer gibi düşünürlerden de istifade etmiş, bir ölçüde Batı eğitim sistemini incelemeye çalışmış, Spencer'in "Education" adlı eserini Arapçaya kazandırmıştır. Onun burada ki gayesi, Batı eğitim anlayışının öğrenmeye çalışması ve kullanılabilir olan yönlerinin Müslümanlar için işlevsel hale getirilmesidir. Abduh bu açıdan Batı eğitim anlayışının işlevsel yönü üzerinde durmuş ve asla bu eğitim anlayışını amaç haline getirmemiştir. Onun bu yaklaşımı, eğitim ve öğretim faaliyetlerinin geniş bir ufukla ele alınması gerektiğini düşünmesindedir.

Abduh, Abdülhamit'e göndermiş olduğu raporda şu ifadeleri kullanmaktadır: *"Okullarda derslerin amacı, kalplere din sevgisini yerleştirmek ve her işte asıl gayenin o olduğunu öğrenmektir. Böylece bütün talebeleri aynı gayede birleştirmek mümkün olur. Bütün işlerde aynı gayeyi güderler. Ruhi ve manevi duyguları, din hizmeti ve onu müdafaa eden müminleri emirine meylederler. İslam milleti, öyle bir millet olur ki heybetinden korkulur ve gadabından korkulur. Devlet böylece dış siyasetinde de güçlü hale gelir. Müslümanlar içten rahata kavuşurlar. Kısaca eğitim programlarının ıslahı, ölmek üzere olan İslam milletinin ihyasıdır..... Kesin olarak biliyoruz ki dini eğitimin bahsedildiği şekilde ıslahı bütün Osmanlı Devleti'nin ruhuna sirayet edecek yeni bir hayat olacaktır. Kısa zamanda bu durum, bütün Müslümanların birleşmesini sağlayacak ve düşmanlarımıza rağmen Osmanlı Devleti'nin şemsiyesi altında bütün Müslümanlar toplanacaktır. Bu acizlerinin kanaati, devleti ve milleti koruyacak olan tek şey budur. Bunun için sarf edilecek gayret herhangi bir dâhili veya harici-siyasi işten daha faydalı olacaktır. Zira siyaset kuvvetledir. Kuvvet ise şeref ve satvetle olur. Buda birlikte oluşturulur. Birlik itaatle olur.*

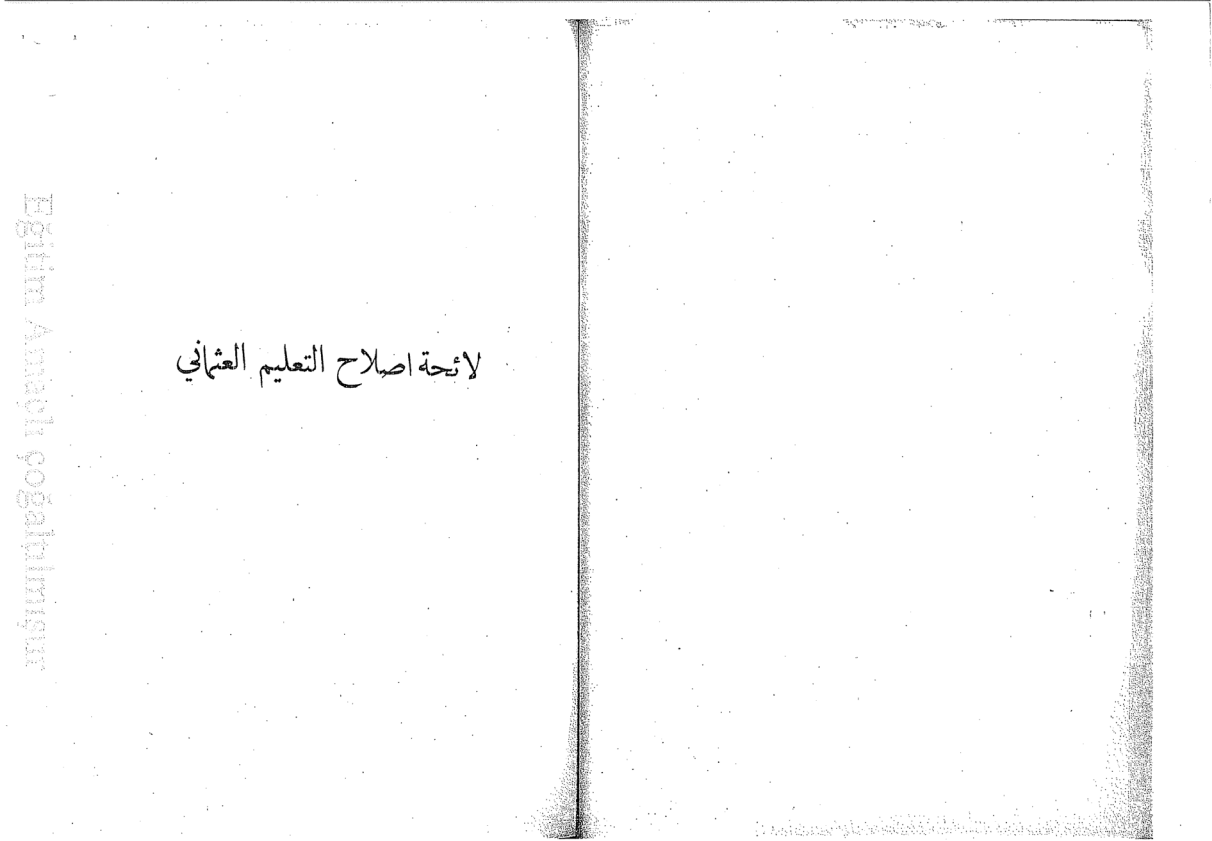
*Gerçek itaat da sağlam imanla mümkündür. Sağlam iman da arz edildiği şekilde oluşturulur.*²⁷⁹

Abduh'un yapmaya çalıştığı ıslahatların amacını özetleyen, eğitimin nasıl olması gerektiğini ifade eden bu sözü halen günceliğini korumaktadır. Müslüman toplumunun parçalandığı, dini ve milli duyguların yok olmaya başladığı, İslam coğrafyasının mezhepsel/etnik anlamda ayrıştığı, Müslümanların bir biriyle mücadele ettiği bu dönemde eğitim/ din eğitimi üzerinde düşünülmesi, sağlıklı bir neslin yetiştirilmesi için gayret sarf edilmelidir. Sağlıklı bir toplum, ancak sağlıklı bir eğitimden geçmiş bireylerle oluşturulabilir. Bunun içinde geçmişte yapılmış olan önerileri değerlendirmeye almak, onlardan dersler çıkartmak günümüz için son derece önemli bir etmendir.

²⁷⁹ Abduh, A'malü'l-Kamile, I, s. 82-83.

Muhammed Abduh'un II. Abdülhamit'e Gönderdiği Rapor

Muhammed Abduh'un Sultan Abdülhamit'e göndermiş olduğu raporun Arapça metnini aşağıda veriyoruz.

²⁸⁰ Abduh'un göndermiş olduğu bu rapor, Muhammed Ammara'nın antolojik çalışması olan **A'malü'l-Kamile'nin** 3. cildinden alınmıştır. Rapor için ayrıca bk. Ali Zey'ur, **el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati't-Terbeviyye ve'l kıyemi ve'l Va'yi'l-La siyasi**, Beyrut: Muessetü'l İzzetin, 1993, s. 223.; Ahmet Akgündüz, **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor I**, İzmir: Nil yay., 1991, s. 160-170. ; İhsan Süreyya Sırma, **II. Abdülhamit'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul: Beyan yay., 1990, s. 31.

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

لا إله إلا الله، وحده لا شريك له، وبه اتقوا، ووصلى الله وسلم على نبيه وآله وصحبه، وبعد... فقد رأينا وسررنا كما سر المسلمون كافة، بما نشر في جريدة «الطريق»^(١) من أنه صدرت الإرادة السنية إلى حضرة صاحب السباحة مولانا شيخ الإسلام، بأن تؤلف تحت رئاسته العلمية لجنة. أعضاؤها حضرات صاحب السباحة «نوري أفندي» أمين الفتوى و«حسني أفندي» رئيس مجلس المعارف، وصاحب العطفة «عبد النافع أفندي»، وصاحب الفضيلة خوجة «إسحاق أفندي»، وإن يناط بهذه اللجنة إصلاح جداول الدروس في المكاتب^(٢) الإسلامية، وتقويمها، حتى تكون كافة يجمع الوسائل الصحيحة لتعليم أولاد المسلمين، وتلقيهم ضرورات الدين الإسلامي، وتربيتهم بالأداب والأخلاق الإسلامية على وفق الحق المطلوب، وإن حضرة مولانا شيخ الإسلام، وحضرات أعضاء اللجنة الكرام، وإن كانوا في غنى بآرائهم القوية، ومعارفهم الواسعة عن أن يتقدم بهم أمثالنا بالمشورة، ولكنها الحمية الذين تبعنا على بسط ما يلوح بخواطرنا إلى أولياء أمورنا. مسح الاعتراف بالعجز، والاقترار بالقصور، عملاً بقول سيدنا علي كرم الله وجهه: «من واجب حقوق الله على العباد النصيحة، ببلغ جهدهم، وليس امرؤ وإن عظمت في الحسق منزلته، وتقدمت في الدين فضيلته،

١ - كتبها في منقاه بيروت، ورفعها إلى شيخ الإسلام بالاستاذة في ٢٦ جادى الثانية (١٣٠٤ هـ).
 (١٨٨٧ م) وذلك بعد أن وقع عليها مع بعض وجهاء المسلمين ومثقفهم بالشام.

٢ - المدارس، وكانت المدرسة تسمى عند الثمانيين مكتب.

يفوق ان يعان على ما حمله الله من حقه ، ولا امرؤ وان صغرت النفوس ، واقتحمته العيون ، بدون أن يعين على ذلك او يعان عليه .

ان من له قلب من أهل الدين الاسلامي يرى ان المحافظة على الدولة العلمية العثمانية نائلة العقائد بعد الإيمان بالله ورسوله ، فانها وحدها المحافظة لسلطان الدين ، الكافة ببقاء حوزته ، وليس للدين سلطان في سواها ، وانا والحمد لله على هذه العقيدة ، عليها نحيا وعليها نموت .

ان للخلافة الإسلامية حصوناً وأسواراً ، وان احكم اسوارها ما استحكم في قلوب المؤمنين من الثقة بها ، والحمية للدفاع عنها ، ولا معقد للثقة ، ولا موقد للحمية في قلوب المسلمين الا ما أتاهم من قبل الدين ، ومن ظن ان اسم الوطن ، ومصالحه البلاد ، وما شاكل ذلك من الألفاظ الطنانة يقوم مقام الدين في انهاض الهمم وسوقها إلى الغايات المطلوبة منها فقد ضل سواء السبيل .

المسلمون قد تحيف الدهر نفوسهم ، وأتحت الأيام على معاهد إيمانهم ، ووهت عرى يقينهم ، بما غشهم من ظلمات الجهل بأصول دينهم ، وقد تبع الضعف فساد في الاخلاق ، وانتكاس في الطباع ، والمخاطب في الأنفس ، حتى أصبح الجمهور الأغلب منهم أشبه بالحيوانات الرئع ، غاية همهم أن يعيشوا إلى منقطع آجالهم ، يأكلون ويشربون ويتناسلون ويتنافسون في اللذات السهية ، وسواء عليهم بعد ذلك أكانت العزة لله ورسوله وخليفته أو كانت العزة لسائد عليهم من غيرهم ، وهؤلاء الهنديون وسكان ما وراء النهر وقبائل التركان واشباههم يثلون هذه الرزية أظهر تمثيل ، ولم تكن هذه الحقبة خاصة بقوم من المسلمين دون قوم ، ولكن عمت بها البلية حتى خشي على قلوب كثير من العثمانيين أن يمسا هذا المرض الخبيث ، لولا ان تداركتها قوة مولانا أمير المؤمنين خلد الله ظله .

هذا الضعف الديني قد نهج لشياطين الأجانب سبل الدخول إلى قلوب كثير من المسلمين ، واستأله اهوأئهم إلى الاخذ بنسائسهم ، والأصاحة إلى وساوسهم ، فخلبوا عقول عدد غير قليل ، ثم انبثت دعائهم في أطراف البلاد الاسلامية ، حتى العثمانية ، لتضليل المسلمين ، فلا ترى بقعة من البقاع إلا فيها مدرسة للأمر بكنائس ، أو اليسوعيين ، أو العزارية ، أو الفرير ، أو لجمعة أخرى من الجمعيات الدينية الأوروبية ، والمسلمون

لا يستنكفون من ارسال أولادهم إلى تلك المدارس ، طمعاً في تعليمهم بعض العلوم المظنون، ففما في معيشتهم ، أو تحصيلهم بعض اللغات الأوربية التي يحسبونها ضرورية لسعادتهم في مستقبل حياتهم ، ولم يختص هذا التساهل الحزن بالعامه والجهال ، بل تعدى إلى المعروفين بالتعصب في دينهم ، بل لبعض ذوي المناصب الدينية الاسلامية ، وأولئك الضعفاء أولاد المسلمين يدخلون إلى تلك المدارس الأجنبية في سن السذاجة وغرارة الصبا والحدائة ، ولا يسمعون إلا ما يناقض عقائد الدين الاسلامي ، ولا يرون إلا ما يخالف احكام الشرع المحمدي ، بل لا يترق اسماعهم إلا ما يزي على دينهم وعقائدهم ، ويعيب عليهم التمسك بعقائد الدين الاسلامي ، ويقع ذلك من نفوسهم موقشع القبول لانه من أساتذتهم القوام على تربيتهم باذن آبائهم ، ولا نزيل القول فيما يتلقونه من العقائد الفاسدة والآراء الباطلة ، فذلك أمر أعرف من أن يبين . فلا تنقضي سنو تعليمهم إلا وقد خوت قلوبهم من كل عقد اسلامي ، وأصبحوا كفاراً تحت حجاب اسم الإسلام ، ولا يقف الأمر عند ذلك بل تعقد قلوبهم على حجة الأجانب ، وتنجذب اهوأئهم إلى مجاراتهم ، ويكفون طوعاً لهم فيما يريدونه منهم ، ثم ينتفون ما تدنست به نفوسهم بين العامة بالقول والعمل ، فيصيرون بذلك ودلاً على الأمة ، ورزية على الدولة - نعوذ بالله - ولو فقه المسلمون لبذلوا من أموالهم ما يجيدون به تربية أبنائهم مع استبقائهم مسلمين في العقيدة ، عثمانيين في النزعة . هذا ما جلبه الجهل على الأمة الاسلامية ، وان غائلته لمن أشد الفوائل ، وقد كنا نخاف أن تحمل بوائقها لو لم تدفعها عزيمه مولانا أمير المؤمنين .

أما المكاتب والمدارس الاسلامية ففسد كانت إما خالية من التعليم الديني جملة ، وإما مشتملة على شيء قليل منه لا يتجاوز احكام العبادات على وجه مختصر وطريق صوري لا يعدو حفظ العبارات مع الجهل بالدلولات ، ولهذا رأينا كثيراً من قرءوا العلوم في المدارس العسكرية وغيرها خلواً من الدين ، وجهالاً بعقائده ، منكبين على الشهوات وسفاسف المذات ، لا يجشون الله في سر ولا جهر ، ولا يراعون له حكماً في خير ولا شر ، وأخطبهم ذلك إلى الكسب في الكسب والانصباب على طلب التوسعة في العيش ، لا يلاحظون فيه حلالاً أو حراماً ولا طيباً أو خبيثاً ، فاذا دعوا إلى الدفاع عن الملة والدولة ركنوا إلى الراحة ، ومالوا إلى الخيانة ، وطلبوا لأنفسهم الخلاص بأية وسيلة .

نحو انه لا اختيار للعبد في ما يفعله وانما هو مجبور في ما يصدر منه جبراً محضاً، فلماذا لا يؤخذ على ترك الفرائض ، ولا اجترام السيئات ، ومثل ان رحمة الله لا تدع ذنباً حتى تشمله بالفقران ، قطعاً لا احتمال معه للعقاب . فلينفع الانسان ما يفعل من المربقات . وليهمل ما يهمل من المفروضات . فلا عقاب عليه . وما شاكل ذلك مما أدى الى هدم اركان الدين من نفوسهم . واستل الحمية من قلوبهم . ولا مثلاً له إلا عدم تعليمهم عقائد دينهم . وغفلتهم عما أودع في كتاب الله وسنة رسوله . وأما الذين أصابوا شيئاً من العلم الديني . فمنهم من كان مهم علم احكام الطهارة والتجاسة وفرائض الصلاة والصيام . وظنوا ان الدين منحصر في ذلك . ومتى ادوا هاتين العبادتين . على مسانص في كتب الفقه . أقاموا الدين . وان هدموا كل ركن سواهما . ويشتركون مع الأولين في تلك العقائد الفاسدة^(١) . ومنهم من زاد على ذلك علم الفروع في أبواب من المعاملات . متخذاً ذلك آلة للكسب وصنعة من الصنائع العادية وأولئك الأغلب من طلاب الائتاء والفضاء ووظائف التدريس وما شاكل ذلك . لا ينظرون من الدين إلا من وجه ما يجب اليهم المعيشة . فان مال بهم طلب العيش الى مخالفته لم يبالوا بذلك . معتقدين على مثل عقائد الجبهة مما قدمنا^(٢) . وهؤلاء لا تختص مفاسد اعمالهم بذواتهم ولكننا تتعدى الى اخلاق العامة وأطوارهم . فهذا القسم اعظم الاقسام خطراً وأشدّها ضرراً في العامة والخاصة ، وما أفرادها بقليل .

نعم لا ينكر أن الخير في أمة محمد صلى الله عليه وسلم ، وأنه يوجد في هذه الطبقة رجال وقفوا عند ما حدّ الكتاب ، واستمسكوا في الدين بالعمدة الوثقى ، وأضرم الدين في قلوبهم ثاب الحجة ، واستفز اليقين همهم للنصرة الملية ، إلا أنهم قليل ، والموجود منهم قد يكون خامل الذكر ، أو قاصر الاقتدار عما تطالبه به الشريعة في ارشاد الأمة ، وبالجملة فوجود أمثالهم لم يكن كافياً في دفع الشرور الوافدة

= الكفر طاعة... وهم رجئون الحكم على العقائد ليوم القيامة . ولقد استفاد من موقف المرجئة هذا كل الحكام الجائرين الذين تعاقبوا على حكم المسلمين .. والمرجئة مثل الجبرية خصوم المعتزلة في الفكر والسلوك .

١ - أي الجبر والإرجاء .
٢ - أي الجبر والإرجاء .

وبالجملة فان ضعف العقيدة ، والجهل بالدين ، قد شمل المسلمين على اختلاف طبقاتهم ، إلا من عصم الله وهم قليلون ، ولهذا زاهم يفرون من الخدمة العسكرية ، ويطلبون للتخلص منها أية حيلة ، وهي من أهم الفروض الدينية المطلوبة منهم ، ونرى غيرهم من الأمم يتسابقون إلى الانتظام في سلك جنديتهم ، مع انها غير معروفة في دينهم ، بسبل مضادة لصريح نصوصه ، ونرى المسلمين يبخلون بأموالهم اذا دعت الأحوال إلى مساعدة الدولة والانفاق . على مصالح الأمة ، ولا يبخلون بذلك على شوائهم ، بعكس ما نرى في سائر الأمم . هكذا انظفاً من المسلمين مصباح العقل ، فلا يعرفون لهم رابطة يرتبطون بها . ولا يتهدون إلى جامعة يلجأون اليها . وتقتطع ما بينهم (تتخسبهم جميعاً وفلسوفهم سئسى ، ذلك بانهم قوم لا يفقهون^(١)) ولا حول ولا قوة إلا بالله .

هذه أحوال نذكر منها القليل ، والله يعلم أن الواقع منها أكثر من الكثير ، نذكرها مقرونة بأنفاس الأسف وصعداء الحزن لا نعلم أن الأجانب قد أرساوا ذنائبهم يتخطفون شأنهم وأغلبهم شاذة^(٢) ، ويفترسون نادتهم وجمهورهم نادة^(٣) ، ومسارة الفساد فيهم مشهورة يحس بإزديادها كل سنة عما قبلها ، وان عواقب ذلك لتخشى ولا حول ولا قوة إلا بالله .

وإذا استقررت أحوال المسلمين للبحث عن اسباب هذا الخذلان لا نجد إلا سبباً واحداً ، وهو القصور في التعلم الديني ، إما بإهماله جملة كما هو في بعض البلاد وإما بالسلك اليه من غير طريقه القوية كما في بعض آخر ، أما الذين أهمل فيهم التعليم الديني فجمهور العامة في كل ناحية ، لم يبق عندهم من الدين إلا اسماء يذكرونها ولا يعتبرونها ، فان كانت لهم عقائد فهي يقايا من عقائد « الجبرية^(٤) » و « المرجئة^(٥) » من

١ - الحشر : ١٤ .
٢ - الخائف للجمهور ، الخارج عن القياس .
٣ - فافر شارده .
٤ - هم القائلون بالجبر ، ويان افعال الانسان خارقة له لا للإنسان ، وهم خصوم المعتزلة القائلين بالحرية والاختيار في حق الانسان فيما يتعلق بفعله ، وأشهر فرق الجبرية الخالص الذين قالوا بالجبر الحض م « الجهمية » اتباع المهتم بين صفهوان (المتوفى ١٢٨ هـ) .
٥ - هم الذين لا يعتبرون المعاصي ضارة بالإيمان ، وعندهم انه لا تضر مع الإيمان معصية لا تنفع مع =

الاصلاح، والركن الآخر التربية بما يهتديان اليه، حتى تصير العلوم ملكة راسخة تصدر عنها الأفعال بلا تَعَمُّلٍ، ثم يتبعهما فن آخر يُقَوِّمُ على الغرض منها، وهو فن التاريخ الديني، خصوصاً سيرة النبي صلى الله عليه وسلم وسيرة أصحابه والخلفاء الراشدين ومن تأوهم من الخلفاء العثمانيين.

هذا اجمال ما اليه الحاجة من العلوم الدينية، إلا ان كل واحد منها مقول على المبدأ والتوسط والنهاية، وكل منها غذاء لطبقة من الناس لاوقام لحياتها الدينية والسياسية الا به.

فلهذا تقسم طبقات الناس إلى ثلاث، ونعين لكل واحدة منها حداً من هذه الفنون.

فالطبقة الأولى: العامة من أهل الصناعة والتجارة والزراعة ومن يتبعهم، والثانية طبقة الساسة من يتعاطى العمل للدولة في تدبير أمر الرعية، وهما من ضباط العسكرية، وأعضاء المحاكم ورؤسائها ومن يتعلق بهم، ومأموري الإدارة على اختلاف مراتبهم. والطبقة الثالثة: طبقة العلماء من أهل الارشاد والتربية ولا يزيد هذا التقسيم منع الآحاد من كل طبقة ان يطلبوا الكمال الذي خص به من فوقهم ولكن الغرض تحديد ما يلزم لكل واحدة ثم ان الله لا يضيع أجر العاملين.

التعليم الديني الابتدائي لطبقة العامة المسلمين

الطبقة الاولى: هم أولاد المسلمين الذين يوقف بهم عند مبادئ الكتابة والقراءة وشيء من الحساب، يُعَلِّمُون ذلك إلى درجة محدودة ينتفعون بها في معاملاتهم، ثم ينصرفون إلى أعمالهم الصناعية والتجارية والزراعية وما يشبهها، وأولئك كتلامذة المكاتب الرشدية والعسكرية والملكية والمكاتب الخيرية الأهلية، فإزاء بهم الدولة منهم ان يكونوا في قياد الطاعة، ان جاذبتهم أرواحهم سلوها، وان استقرضتهم اموالهم بذلوها محسنين ذلك في سبيل الله غير ساطخين ولا متكرهين، ثم لا يكون

من غيرهم، ولولا ما لطف الله بهذه الأمة، بسر تَوَجُّه مولانا الخليفة الأعظم، لجعل لها من الويال ما استحقته، لسوء أعمالها، ونبذها احكام الله وراء ظهرها، وانحراف قلوبها عن مقاصد ولاة أمورها الصادقين.

وقد نظر مولانا اعزه الله ونصره الى عظم هذا الأمر وهول عواقبه، فأصدر ارادته السامية بالنظر في وجوه تداركه. فبنا للنعمة العظمى وبنا للمرحمة الكبرى، هشت لها قلوب المؤمنين، ويشت لورود بشرائها وجوه الصادقين، وارتفعت اصوات التضرع الى الله بتأييد شوكة مولانا أمير المؤمنين، وتأييد دولته، واعلاء كلمته.

وانه بعد التأمل في الأحوال المتقدمة، وهي ظاهرة مشهورة، والوقوف على سببها الذي أضرنا اليه، وهو غير خفي على مدارك مولانا شيخ الإسلام وأعضاء اللجنة الكرام، نعلم ان أمير المؤمنين لم يرد من اصلاح الجدول ان يدرج في فنون المدارس الإسلامية بعض الكتب الفقهية، مع بقاء التعلم على طريقة المعهودة في المساجد وفي دروس بعض العلماء، فان العلوم العملية اذا لم تن على عقائد صحيحة وإيمان صادق لا تثبت أن تضمحل، ولئن ثبتت فانما تسوق إلى اعمال خالية عن النيات، وخاوية من سر الاخلاص، فتكون أشبه شيء بالباطلة في عدم ترتب الأثر المطلوب عليها كما قدمناه، فلا بد أن يكون مولانا الخليفة - اعز الله نصره - قد أراد ان يوجه النظر إلى فنن تقوى به العقيدة، ويستحكم سلطانها على العقول، ثم إلى تربية تذكر بما تنال النفس من ذلك الفن، فيكون التذكار مستحفظاً لما يصل اليه منه، ثم إلى فن الفقه الباطني، وهو ما تعرف به احوال النفس واخلقها أو الهلك منها كالكذب والحيانة والتنمية والحسد والجبن وسائر الرذائل، والمنجي كالصدق والامانة والرضى والشجاعة وسائر الفضائل، ويضم إلى ذلك باقي علم الحلال والحرام على ما هو مذكور في الكتاب والسنة ومتفق عليه بين أئمة الملة الإسلامية. ثم إلى تربية تحفظ ذلك، وتروض النفس على العمل بها تعلم منه، ثم يكون التعليم في هذه الفنون المذكورة، والتربية على وفق قواعدها مستندين الى الشرع الشريف، بحيث تذكر ما أخذها من القرآن والسنة الصحيحة وما صح أوجه من اقوال الصحابة وعلما السلف الأول ومن حسنا حذوهم، كحجة الاسلام «الغزالي» وأمثاله، فالقصد بالذات علان، وهما أصلان، ومجموعهما ركن من

ومن غيرهم بلسانهم ان وجدوا ، وما يذكر فيها من آية وحديث يفسر باللغة
الموضوعة فيها :

التعليم الديني الوسط الطبقة المرشحة للوظائف

الطبقة الثانية : هم أبناء المسلمين الذين ينتظمون في المدارس السلطانية والشرعية
والملكية والعسكرية والطبية وما يتلوها ، والذي هم الدولة منهم ان يكونوا امتناء
لها ، حفاظاً لا استخفافاً عليه من شؤونها - الجندي منهم حامل لنفسه على ذباب
سيفه^(١) حتى ينتصر أو يموت ، والمحكم منهم بفصل المخاصمات قابض على ميزان
العدالة ناظر إلى كنف^(٢) النظام يرجع ما يرجع فيه ويسقط ما سقط منه ، فهو
يتحرى الحق ويحكم به أو يموت ، والولي منهم آمر في ادارة امور الرعية ، آخذ
لنظار الحدق والدراية ليستبين ما يخفى من مصالح وما يدق من مسالك احوالها ،
ليضبط الأعمال ، ويلزم الحدود ، ويوفر وسائل العمران ، فهو يقيم الدولة ما قامت به
مصالح رعاياها ، إلا أن يحول دون ذلك الموت فيموت . فهذه الطبقة بعد أن
تشارك الطبقة السابقة في مبادئ التعليم الديني يزداد لها - بعد ما تقدم - كتب
اعلى من تلك الفنون نفسها ، فتوضع لهم في المدارس العالية والأعدادية على
الوجه الآتي :

أولاً - كتاب يكون مقدمة للعلوم ، يحتوي على المهم في فن المنطق ، وأصول
النظر ، وشيء من آداب الجدل .

ثانياً - كتاب في العقائد ، يوضع على قواعد البرهان العقلي والدليل القطعي ، مع
التزام التوسط ، وأتقان الطريق الأقرب ، ومجانبة الخلاف بين المذاهب الإسلامية
أيضاً إلا أنه يتوسع فيما بيننا وبين النصارى لإيضاح ما تستلزمه عقائدهم بوجه أجلي

لورسوة اجنبي منفذ الى قلوبهم ، فيجب أن يودع في أفئدتهم لبدابات تعليمهم موافد الحمية
ومعاصم الأئمة الملية كما كان ذلك في نشأة الإسلام وبداءة الخلافة العمانية ، وكما هو
معروف الآن عند الأمم الأوروبية مما تلموه من اسلافنا ، ولا تترك هذه الغاية من
أبنائنا إلا بعقيدة صادقة ، واستقامة ثابتة ، ومحبة خالصة ولهذا ينبغي أن توضع لهم
كتب التعليم الديني على الوجه الآتي :

أولاً : كتاب مختصر في العقائد الإسلامية المتفق عليها عند أهل السنة ، بلا تعرض
للخلاف بين الطوائف الإسلامية مطلقاً ، مع الاستدلال عليها بالأدلة الأتقانية
القرينة المثال ، والاستشهاد بالآيات القرآنية والاحاديث الصحيحة ، ومع الأمام بشيء من
الخلاف بيننا وبين النصارى ، وبين شهبهم في معتقداتهم ، لتكون الحواطر في استمداد
لدفع ما يرد عليها من وساوس دعاة الإنجيل المنبئين في كل قطر .

ثانياً : كتاب مختصر في الحلال والحرام من الأعمال ، وبين الاخلاق الحسنة ،
والصفات الطيبة ، والتنبيه على البدع المستحدثة التي لم يرد في الكتاب فرضها ولا في
السنة أفوها ، وظهر في العامة ضررها ، مستدلاً فيه بآيات الكتاب واحاديث السنة ،
مؤيداً بأعمال الصديقين من سلف الأمة ، ولا بد ان يكون مدار الكتاب تقرير ان
الانسان انما خلق ليكون عبد الله ، فكل شيء دون الله ورسوله مبذول .

ثالثاً : كتاب في التاريخ ، مختصر يحتوي على مجمل سيرة النبي صلى الله عليه وسلم
وسيرة أصحابه من وجه ما يتعلق بالأخلاق الكريمة والأعمال العظيمة وفداء الدين بالأرواح
والأموال ، مع الأمام بالسبب في تسلط الإسلام على الأمم في وقت قصير مع قلة أهله
وكثرة معارضيهم وقوتهم ، وإثبات ان ذلك بسير الصدق في المكافحة والاتحاد في
المجاهدة ، ثم يتبع ذلك بتاريخ الخلفاء العمانيين ، كل ذلك على وجه مختصر سهل
التناول .

ثم هذه الكتب تكون للثمانين من العرب عريضة^(٣) ومن الترك تركية ،

١ - يلاحظ ان مطلب تعلم العرب العمانيين بلغتهم العربية ظل هدفاً تسمى اليه الحركة القومية العربية
في الولايات العثمانية حتى الحرب العالمية الأولى ، ولم يسلم به العمانيين إلا بعد المؤتمر العربي الذي عقدته
المجتمعات القومية العربية بباريس ١٩١٣ م ، ومن ثم فإن مطلب الامتداد الامام هذا في ١٨٨٧ م يستحق
الاهتمام ، أما بالنسبة لصر فقد كانت - عملياً - خارج هذا الإطار .

وأوضح ، وتفصيل شيء من فوائد العقائد الإسلامية في تقويم المعيشة المدنية ، فضلاً عن غاية السعادة الأخروية .

ثانياً - كتاب يفصل فيه الحلال والحرام و أبواب الفضائل والردائل ، بيان أكمل بما في البداية ، و توضيح لأسباب الأخلاق وعللها وآثارها على وجه يقنع به العقل وتطمئن به النفس ، ثم بيان الحكم لبعض الاحكام الدينية وفوائدها في الحياة البشرية ، مع الاستناد في هذا وفي سابقه الى نصوص الدين وسير السلف الصالح كما تقدم ، ويكون مدار الكلام في الكتابين على ما يصرم الحمية في القلوب ، ويرفع النفوس الى مقام لا تطلب فيه إلا معالي الأمور .

رابعاً - كتاب تاريخ ديني ، يحتوي على تفصيل سيرة النبي صلى الله عليه وسلم وسيرة أصحابه ، والفترات الإسلامية العظيمة في القرون المختلفة ، وما جاء به الخلفاء العثمانيون من ذلك ، والاثبات على كل هذا من وجه ديني محض ، فإن ذكرت فيه الوجوه السياسية كانت تابعة للفرض الديني ، وبين في هذا الكتاب ما كانت تنسبط اليه سيادة الإسلام من أقطار الأرض ، ويودع فيه من العبارات ما يجرك القلوب الى طلب المفقود ، فضلاً عن حفظ الموجود ، ثم تنسبط فيه أسباب التقدم الاسلامي بأدق مما كان في السابق .

وأبناء هذه الطبقة كالسابقين من اخوانهم يكفهم أن يتعلموا هذه الكتب بالسنة آبائهم ، وما يذكر من النصوص العربية يفسر لغير العرب كما سبق ، ولا يلزم لتربيتهم الدينية أن يتعلموا اللسان العربي الا ما يفرض عليهم في العبادات ، وما يتلونه من ذلك فلا بد من إيقافهم على حقيقة معناه بالتفسير حتى يكون كل قائل عارفاً بما يدلول ما ينطق به ، ليرتك الذكر أولاً في الفكر كما هو مطلوب الشارع ، وقد يندرج في هذه الطبقة بعض من ينشط بهم أمر التعليم في المدارس والمكاتب الابتدائية اذا وجدت فيهم الأوصاف التي تؤهلهم لذلك ، من الحمية والعمفة ، وحب الدولة ، والوقوف عند أحكام الشرع الشريف ، مع التبصر في المنوعات والمطلوبات ، وتمييز ما هو من الدين عما ليس منه ، وان خالف أو هاجم العامة .

التعليم الديني العالي لطبقة المعلمين والمرشدين

(الطبقة الثالثة) : هم أبناء المسلمين الذين عقّلوا ما تقدم من كتب الطبقتين السابقتين ، وكشف الامتحان امتيازهم في فهمها ، وتخلّفهم بالصفات المقصودة بوضعها ، فاتخذوا لذلك على أن يرقى بهم الدرجة العليا من العلم والعمل ، حتى يكونوا عرفاء الأمة ، وهداة الأمة ، فينشط بهم التعليم الديني في المدارس العالية والاعدادية ، بسبل والابتدائية إذا كثرت عددهم ، وبهم ينشط التعليم لأهل طبقتهم ، فهؤلاء لا يكفي لإبلاغهم الغاية المطلوبة للدولة فهم دراسة ثلاثة أو أربعة من الكتب الدينية ، بل يجب أن يزداد لهم على ما تقدم كتب كثيرة ، يزدادون بدراستها بصيرة في دينهم ، ويستوعبون بها القدرة في البيان لإفادة غيرهم ، فمن المعلوم أنه لا يكفي المرشد ما يكفي للمسترشد ، ولأجل هذا تقتصر في بيان ما يحتاجون اليه على ذكر القنون دون التعرض لأعيان الكتب ، إلا قليلاً ، فلتكن القنون على الوجه الآتي ان شاء الله .

أولاً : فن تفسير القرآن ، وهو أهم ما يحتاج اليه ، ليقرأ القرآن تفهماً وتطلباً لما أودع الله فيه من الأسرار والحكمة ، فالقرآن سر نجاح المسلمين ، ولا حيلة في تلافي أمرهم إلا إرجاعهم اليه ، وما لم تقرع صيحته أعماق قلوبهم وتزول هزته رواصي طباعهم فالأمل مقطوع من هبوبهم من نومهم ، ولا بد ان يؤخذ القرآن من أقرب وجوهه ، على ما ترشد اليه أساليب اللغة العربية ، ليستجاب لدعوته كما استجاب لها رعاة الغنم وساقدة الإبل من أنزل القرآن بلغتهم ، والقرآن قريب لطالبه متى كان عارفاً باللغة العربية ومذاهب العرب في الكلام وتاريخهم وعولادهم أيام الوحي ، فلم ذلك من أجود الوسائل لفهمه ، فإن احتجج الى وسيلة أخرى فأولها مطالعة كتب التفسير الذاتية مذهب تطبيق مفاهيم الكتاب على المعروف عند العرب كالتفسير « الكشاف » وتفسير « القمي النيسابوري » ومن أخذ طريقها .

ثانياً : فنون اللغة العربية ، من نحو وصرف ومعان وبيان وتاريخ جاهلي وما يتبع ذلك ليتمكن بها من فهم القرآن والحديث .

الثالثاً : فن الحديث ، على شرط أن يؤخذ مفسراً للقرآن مبنياً له ، مع اطراح ما يخالف نضه من الاحاديث الضعيفة ، والاجتهاد لإرجاع الاحاديث الصحيحة اليه ان كان ظاهراً يوم مخالفة .

رابعاً : فن الاخلاق والآداب الدينية ، بتفصيل تام وإحاطة كاملة على نحو ما سلك الإمام «القرالي» وفي (الاحياء) ، مع تطبيق تلك القواعد الأدبية الشرعية على الاصول المشهورة .

خامساً : فن أصول الفقه ، من وجهه ما يُمكن من صحة الاستدلال بالنصوص الشرعية ، ويوقف على كليات الشريعة ليستأنس بها في فهم الأحكام ، وترى أفضل كتاب يفيد لهذا المقصد «المواقفات» للشيخ «الشاطبي» المطبوع في تونس .

سادساً : فن التاريخ ، القديم والحديث ، ويدخل في ذلك سيرة النبي صلى الله عليه وسلم بالتفصيل وسير أصحابه ، وتاريخ الانقلابات التي عرضت في الممالك الإسلامية الأولى ، وتاريخ الدولة العثمانية وما كان منها في إنهاض الإسلام من كبوته التي كباها في القرون الوسطى بعد الحروب الصليبية ، مع التوفيق في أسباب ما وصلت اليه المسلمة في هذه الأيام ، ليتبين أنه لا سبب لذلك إلا الجهل بالدين ، والإنحراف عن أحكامه ، والشقاق عصا الأمة بالخلاف الذي لا طائل له .

سابعاً : فن الإقناع والخطابة وأصول الجدل ، لغرض التمكين من تقرير المسألي في الأذهان ، وتثبيت العقائد في النفوس ، وإزاعها الأخذ بمكارم الاخلاق وفضائل الاعمال ، والارتفاع بها عن دنابا الصفات وسفاسف الامور .

ثامناً : فن الكلام ، والنظر في العقائد ، واختلاف المذاهب ، والبحث في أدلة كل ، لا لتحصيل العقيدة ولكن لزيادة البسطة في الفكر والسعة في الرأي ، ولا بأس بقراءة بعض الكتب الحكيمية الإسلامية لتكميل الاحاطة بوجوه المسائل العقلية .

فهذا جملة ما يلزم لتجلية نفوس هذه الطبقة بفضيلتي العلم والعمل ، ولم تعرض لسنن الفقه في العبادات والمعاملات ، لانه في العبادات سهل التناول من أفواه الطلبة ، وفي المعاملات يشترك في طلبه المسلم والذمي والاجنبي ، إذ يضطر اليه كل ساكن في الممالك

التدريس في جميع تلك الدرجات انما يقصد منه اشراب القلوب حب الدين ووقوه ، وجعله العناية المطلوبة من كل عمل ، حتى تكون اللة وجهة واحدة يقصدونها بأعمالهم ، فتلتزم قواها الروحية والمالية لخدمة الدين ، وتأييد حافظه الأعظم المدافع عن بيضته حضرة مولانا أمير المؤمنين ، فتكون اللة ملة مهيبة ، يُخشئ بأسها ، وتُخشى بوائق غضبها ، ويؤول بالدولة الى علو الكلمة في سياستها الخارجية بعدما عادت بركانته على المسلمين في راحتهم الداخلية ، وبالجملة فالقصد من اصلاح الجداول انما هو الى احياء اللة ، وقد كانت كادت تموت والعباد بالله .

ولهذا يجب أن يكون التدريس في أغلب العلوم المتقدمة ، خصوصاً في الاخلاق والآداب ، أشبه شيء بالخطابة ، ومسل في المعاني الى القلوب لتنهزها وتستغفرها من مفار الجور والفسلة الى مقامات التنبيه والبصيرة ، ثم يتبع الدرس رعاية لاسوال المفسرين وأعمالهم ، ومواخذة لهم اذا خالفوا حكماً من أحكام ما تعلموه ، أو تصرفوا في عمل من لوازم ما اعتقدوه ، وتذكيرهم في ذلك ، بما يؤثر في قلوبهم ويحرك الساكن من خواطرهم ، ومن ثم يجب أن يكون القائلون بالتعليم على أكمل الصفات العقلية وأفضل الاعمال النفسية ، يراعي فيهم ذلك بقدر الامكان .

يرفق مولانا أمير المؤمنين وأركان دولته الى تقرير ما هو أعلى من أفكارنا ، وأنجح منها في اصلاحنا ، وأما في جميع الأحوال نوابي الدعوات الصالحات بنصر مولانا الخليفة الأعظم ، وتأييده ، وبقائه ظلاً له ورحمة لعبيده . آمين .

«كلام في الدعاة والمرشدين»

ويبقى في موضوع الإصلاح الديني كلام هو كالتمهة له ، فنتقدم لعرضه ، وهو أن المكاتب والمدارس المنشأة في الممالك العثمانية ان لم تكن قليلة بالنسبة للرعايا العثمانيين ، فالداخل لها قليل بالنسبة الى عدد الأمالي ، فإن الجمهور الأعظم من سكان القسرى والأعراب المتنقلين في أكناف المملكة وأشباههم لا يرون ضرورة لتعليم أولادهم ولا يُعَدُّون التربية الحسنة حق قدرها ، فاصلاح جداول التعليم في المدارس لا تصيبهم فائدته ، بل يجرمون منها ، كما يجرمون الكبار من العامة الذين جاؤوا سن التعليم ، وهؤلاء وأولئك من جسم الدولة ، ولهم وظائف من الأعمال يُطالَبون بأدائها ، والحال فيهم من الجبل ما وصفنا ، والمضرة اللاحقة بالدولة من جهلهم هي كما بينا ، فمن الواجب الالتفات اليهم باصلاح أرواحهم لتستفيد الدولة منهم فائدتها من سواهم .

وذلك لا يكون الا بترتيب دعوة تنبهم الى الواجب عليهم من تعليم أبناءهم ، وتحملهم على السعي في تربيتهم وتهذيبهم ، ثم تحمدهم عن أطباعهم^(١) ، وتلين من قسوة قلوبهم ، ثم انهم لو رغبوا في التعليم ، وكلفت الدولة بإنشاء مكاتب لتربية أبنائهم والإنفاق عليها لزادت عليها النفقات ، مع كثرة ما يلزمها من المصاريف في إدارة شؤون المملكة فلا بد أن يكون من وظائف الدعاة تحريض المورسين والأغنياء أن يبذلوا من فضلات أموالهم ما ينفق على إنشاء المكاتب ، وعمل التعليم فيها ، ويقولوا لذلك لجأنا وجماعات في كل بلد وبقعة ، لتدبيره والقيام عليه تحت مراقبة من يقوم بالدعوة فيهم ، ثم يكون من وظائف الدعاة التواء الوعظ العام في المساجد والجامع ، ليذكروا الناس ما نسوا من دينهم ، ويمرّفوهم ما جهلوا منه ، ويشربوا قلوبهم حب السدولة ، ويقرروا في نفوسهم بلطف البيان ان أمير المؤمنين وخليفة رسول رب العالمين أولى بهم من أنفسهم ، وعلى ذلك

١ - فردها الطبع ، بفتح الباء ، ومن معانيها الدنس والعب وما يشين .

وان ففتنا بوعد الله في قوله (إِنْ كَتَبْتُمْ إِلَى اللَّهِ تَتَّخِذُوا اللَّهَ بِنَصْرِكُمْ) وَيُثَبِّتْ أَقْدَامَكُمْ^(١)) وقوله : (وَالَّذِينَ جَاهَدُوا فِينَا لَنَهَبْنَا مِنْهُمْ مِمَّا كَفَرُوا^(٢)) وقوله : (إِنْ كَفَرُوا فَعَسَىٰ أَمْرُهُمْ كَمَا يُحْسِبُ الْمُغْتَابُونَ^(٣)) وقوله : (لِيُظْهِرَهُ عَنِ اللَّهِ الْكُفْرَ الْيَهُودِيَّ وَالنَّصَارَةَ^(٤)) واعتبارنا بقوله : (إِنْ كَفَرُوا فَعَسَىٰ أَمْرُهُمْ كَمَا يُحْسِبُ الْمُغْتَابُونَ^(٥)) وخبرتنا بأحوال الأمم الأوروبية ، والأسباب التي وصلت بهم الى ما نراهم عليه في القوة والدراية ، كل ذلك يوجب لنا اليقين القطعي بأن اصلاح التعليم الديني على الوجه المتقدم يكون نشأة حياة جديدة تسري في جميع أرواح المسلمين العثمانيين ، بل هو الذي سيفضي في أسرع وقت الى توحيد كلمة الإسلام ، وجمع أطرافه تحت كنف الدولة العلية العثمانية ، رغمًا عن أنف كل خصام ، ومنه رأي هؤلاء المأجزين^(٦) ان لا سافظ للدولة ولا وافي للسلطة سواه ، وان جميع ما صرف في سبيله من المتاع والنفقات فهو أعود بالفائدة بما يصرف لاي عمل سياسي خارجي أو داخلي ، فانه لا سياسة الا بالقوة ، ولا قوة الا بالنجدة ، ولا نجدة الا بالوحدة ، ولا وحدة الا بالطاعة ، ولا حقيقة للطاعة الا بالعقيدة الحسنة ، ولا عقيدة الا بحياة الدين ، ولا حياة للدين الا بالتعليم ، حتى يجري على أحكام التجربة ، وليس ذلك الا ما عرضناه ، وان جمهور المسلمين ممن تعرف أفكارهم في الاقطار العثمانية ، بل وفي غيرها ، لا يرون دواء لدائهم الا رجوعهم لاصول دينهم في أخلاقهم وأعمالهم ، وإن يكونوا يجهلون الوسائل الى ذلك ، فالحمد لله الذي وفق الدولة - حرسها الله - ، لتقريب مرضوهم وتحقيق أمانيهم .

هذا ما نرفعه الى مقام شيخ الاسلام ، فان صادف قبولا فذلك ما نؤمل ويؤمل المسلمون ، وان كانت الاخرى فقد أدبنا ما حضر لنا على حسب عجزنا ، ونسال الله ان

- ١ - محمد : ٧ .
- ٢ - المائدة : ٦٩ .
- ٣ - النحل : ١٢٨ .
- ٤ - التوبة : ٣٣ .
- ٥ - الرعد : ١١ .

٦ - الاشارة الى الموقنين مع الأستاذ الامام على اللانحة ، ووصفهم بالعجز للتواضع .

يجب أن يكون لأهل الدين دعاة مرشدون يبنون بين العامة ليفقهوا على أمور دينهم ،
ويبادروهم بالدواء قبل استفحال الداء .

وهؤلاء المرشدون يجب أن يكونوا على الأوصاف التي شرطناها في أهل الطبقة
الثالثة علماً وعملاً ، وبالجملة فلا بد أن يكونوا من أطول الناس باعاً في الفنون الأدبية
الشرعية ، وأوسعهم علماً بطلل الاخلاق وأمراض النفوس ، وأقدرهم على التماس منافذ
القلوب للدخول إليها بما يصلحها ، ثم يكونوا أقوم الناس سيرة ، لا يخالف عملهم قولهم ،
فيكونون مثلاً للناس يمتدونه ، وقدره لهم يتبعونها ، ثم لا بد أن يكون في كل قوم
بلغتهم ، بل يجب أن يكونوا متمازرين بفضاحة اللسان وجودة المنطق بين القوم السذنين
يرشدونهم ليقبلوا عليهم بالإستماع .

ومن هذا تازم المبادرة إلى إصلاح الخطبة في مساجد الجمعة ، وتوليئتها قوماً يحسنونها ،
ويدرجون فيها ما ينس أحوال العامة في تصرفاتهم المشهودة ، ويبينون لهم مضار الفساد ،
ويهدونهم إلى سبل الرشاد ، كما هو مقصود الشارع من فرض الخطبة في الجمعة ، وهذا
باب عظيم من الإصلاح ، إذا وجهت العناية إليه رجوا منه النفع الكثير والخير العزيز .

فإن سأل سائل : أين الكتب التي توضع للطبقة الأولى والثانية من المتعلمين ؟ وأين
الرجال الذين يصلحون للتعليم والتربية ؟ وأين الذين يقومون بتربية الطبقة الثالثة
وتهذيبها ؟ وأين الذين يمكن للدولة أن تعتمد عليهم في ارشاد العامة ، وتبشيم دعاة ؟ ثم
من أين توجد مصاريف هذه الاعمال ؟ ثم كيف سُرِّطت في أهل الطبقة الثالثة أن
يصلوا تلك العلوم ، مع الإقبال فيها والوصول إلى حقائقها ، وذلك يستدعي زمناً طويلاً؟ .

فالجواب : أما وضع الكتب للطبقتين فسهل جداً ، لو كلف أحدنا بوضعها لتيسر
له ذلك بعمونة الله عز وجل في أقرب وقت يمكن ، متى صدر الأمر بذلك ، تحت نظر
مولانا شيخ الإسلام . وأما الرجال الذين يمكنهم في الطبقتين الأوليين ، وفي الثالثة
أيضاً ، والذين يليقون لوظيفة الإرشاد فهم أن تصر وجودهم في بلد واحد أو مدينة
واحدة فالبحث عنهم في أطراف بلاد المسلمين يهدي إلى الكفاية منهم لبداية المشروع ،
متى صدقت النية ، وخلصت الوجوه لله وللحق في البحث والاختيار ، وأمثال أولئك
الرجال ، أهل الدين والاستقامة ، فلما يفتنون بأبواب الامراء أو يتطلعون المناصب الا
إذا رأوا في ذلك مصلحة لدينهم ، فقولاً لا يُعسر قون إلا بعد التفتيش عليهم ، ثم اذا

حسنت البداية ، وتبعها الاجتهاد مع الاخلاص في العمل ، وصل الامر بتوفيق الله إلى
الكمال المطلوب .

وأما طول الزمان في التعلم على أهل الطبقة الثالثة ، فقد علمنا ان الرؤساء الروحانيين
من الطائفة النصرانية يقيمون في تعلم لاهوتهم خاصة خمس عشرة سنة ، بل وعشرين ،
زيادة على الزمن الذي صرفوه في سائر العلوم ، ومن المقرر عندها ان ما يشتغلون به هو
الباطل ، فليس من المنكر ولا الغريب ان يطول على طلاب الحق زمن البحث للاحاطة
بأطرافه ، حتى يتمكنوا من نصره وتأييده .

وأما المصاريف ، فإنه متى وجد ولو قليل من الرجال العارفين الصادقين - (وهم
موجودون في زوايا الخفاء ، يظهرهم البحث الصحيح والطلب الدقيق) - وقاموا في
الناس بالنصيحة من قبل الدولة ، وظهر من حسن تصرفهم واستقامتهم ما أكد ثقة الناس
بهم ، فلا تقصر انبيهم عن تحليص الأموال الوافرة من أيدي المترفين من اهالي المملكة
العثمانية لتصرف في هذا السبيل ، واقل تجربة تحقق هذا الذي نقوله ، متى فوض الأمر
لأهله ، فانتنا لم نأت بشيء من الكلام في هذا الباب الا عن خبرة بأحوال اخواننا المسلمين ،
وطول ممارسة لآخلاقهم ، والصادقون في خدمة الدين لا يدركهم اليأس من اصلاحه ،
فانه لا بأس من روح الله الا القوم الكافرون .

هذا مجمل ما حضر لخواطير العاجزين ، وفي التفاصيل ما يطول به القول اضعافاً
مضاعفة ، فان دعينا اليه لم تتأخر عن بثه ، والله الهادي إلى سواء السبيل ، وهو حسبنا
ونعم الوكيل ، وصلى الله على سيدنا محمد سيد المرسلين وعلى آله وصحبه اجمعين ، جمادى
الثانية سنة ١٣٠٤ .

Muhammed Abduh'un II. Abdülhamit'e Göndermiş Olduğu Raporun Türkçesi

Bismillahirrahmanirrahim

Allah'tan başka ilah yoktur. O tekdir ve ortağı yoktur. Güç ve kuvvetimizi ondan alırız. Salât ve selam onun Peygamber'ine, ailesine ve arkadaşlarına olsun. Tarık gazetesinde çıkan bir habere bütün Müslümanlar gibi, biz de çok sevindik.

Bu habere göre şeyhülislamın başkanlığında fetva amiri Nuri Efendi, Meclisi maarif Hüsnü Efendi, Abdunafi Efendi ve Hoca İshak'tan oluşan bir komisyon oluşturulmuştur. Gaye İslami medreselerindeki ders programlarını, bütün Müslüman çocukların eğitimini temin, onlara İslam dininin zaruriyetlerini telkin ve onları arzu edilen seviyede İslam ahlak ve edebe göre terbiye etmek ve eğitmek için düzenleme yapmak olduğunu duyduk.

Şeyh'ül İslam ve komisyonun değerli üyeleri, her ne kadar sağlam fikirleri ve geniş kültürlerinden dolayı, bizim gibilerin istişaresine muhtaç değillerse de yüce dinimizin, hakikati bizi aklımıza gelen hakikatleri, acz ve kusurlarımızı hatırlamakla beraber yetkililere anlatmaya sevk etmektedir. Bu konuda Hz. Ali'nin (r.a.) şu sözleri rehberimizdir: "Allah'ın kulları üzerindeki bir hakkı da kulların, ellerinden geldiği kadarıyla nasihat etmeleri ve hakkın yerine gelmesi için bir birlerine yardımcı olmalarıdır." Hiçbir kimse makamı yüksek veya dinde faziletli ve üstün olsa da Allah'ın kendisine yüklediği bu görevin ifasında, yardıma muhtaç değilim diyemez ve hiç kimse de insanlar küçük görse de ve gözler kendisine kötü baksa da bu konuda elinden geleni esirgeyemez.

Müslümanlardan her kalp sahibi bilir ki Osmanlı Devleti'nin muhafazasına çalışmak, Allah'a ve peygamberine imandan sonra imanın üçüncü rüknüdür. Zira Osmanlı Devleti, dini tam manasıyla ve bütün gücüyle omzuna yüklenmiş bulunan İslam'ın tek devletidir. Ondan başka dini koruyacak devlet yoktur. Ben Allah'a hamdolsun bu akide üzerindeyim, inşallah böyle yaşar ve ölürüm.

²⁸¹Bu tercüme Ahmet Akgündüz'ün. **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor I**, İzmir: Nil yay. s. 142-159. adlı eserinden alınmıştır.

İslam hâkimiyetinin (hilafetinin) kaleleri ve surları vardır. Bu surların en sağlamı müminlerin kalbindeki güven ve hâkimiyet duygusudur. Güveni pekiştiren ve hâkimiyeti kalplerde ateşleyen şey de sadece dinden gelen manevi duygulardır. Kim vatan, millet ve benzeri tantanalı sözlerin fertlerin himmetini harekete geçirip, istenen gayelere çevirmede dinin yerine geçeceğini zannederse, doğru yoldan sapmış olur. Müslümanların durumuna gelince, zaman onlara zulmetmiş günler iman düğümlerinin çözmüş, bu sebeple inançları zayıflamış, yakının imanları dinin ve imanın hakikatlerini bilmediklerinden cehaletin karanlıklarıyla sarılmıştır. Bu iman zaafı ahlakta fesada, tabiatlarda bozulmaya ve nefislerde alçalmaya yol açmıştır. Maalesef çoğunluk dağda otlayan hayvanlara benzer hale gelmiştir. Bütün gayeleri ölünceye kadar yiyerek, içerek, evlenerek ve hayvani duygularını tatmin etmeye çalışarak yaşamaktadır. Bunlar olduktan sonra izzet ve hâkimiyetin Allah peygamberi veya halifeye mi, yoksa başkalarına mı? ait olduğu onları ilgilendirmemektedir. İşte Hintliler, Maveraünnehir'de yaşayan Türk kabileleri ve benzerleri bu acı halin en müşahhas örnekleridirler. Bu bela belli bir millette has değildir. Belki bütün Müslümanlar için söz konusudur. Hatta Osmanlı halkına da bu belanın, eğer halife olan padişah müdahale etmezse dokunacağından korkulmaktadır.

Manaların nefislerinde akıl lambası sönmüştür. Bağlanacak bir bağ ve sığınacak bir camia bulamıyorlar. Paramparça olmuşlar, önemli bir topluluk zannedersin, ama kalpleri parça parçadır. Bunun sebebi, onların hakikatleri idrak edemeyen bir topluluk haline gelmeleridir.

İşte durumumuz budur. Biz az bir kısmını zikrettik. Allah bilir ya vakıa bu haller anlatacağımız çoktan daha çoktur. Esef nefesleri ve hüznün bağırtıları içindeyiz. Zira biliyoruz ki kurtlarını içimize göndermiş dağınık ve yalnız kalmış fertlerimizi parçalıyorlar. Nefislerindeki fesadın süratle yayılışı, her yıl bir önceki yıla göre daha kötü oluşunu gördüğümüz için gözler önündedir.

Müslümanların bu rezalete dönüş sebebini araştırırsak sadece tek bir sebep olduğunu görürüz. O da din eğitimindeki ihmal ve kusurumuzdur. Ya tamamen ihmal ya da din eğitimini eksik ve yanlış verişimizdir. Din eğitimini tamamen ihmal ettiğimiz avam tabakası, maalesef her yerde dine değil, sadece ismine sahiptirler. Bazı inançları bulunsa da Cebriye veya Mürcie gibi bazı batıl mezheplerin inançlarının kalıntılarıdır. Örneğin “kulun yaptığı

işlerde iradesi yoktur.(seçme özgürlüğü yoktur,) yaptığı her şeyi yapmaya mecburdur. Bu nedenle farzların terk edilmesi ve günahların işlenmesinden dolayı sorumlu değiliz.” Derler. Yine Allah’ın rahmeti boldur, bütün günahları affeder, azap söz konusu değildir, insan istediği günahı işlesin ve dilediği farzı terk etsin yine azap yoktur.” Şeklinde düşünürler. Bu ve benzeri sözler dinin esaslarını gönüllerde yıkar, hâkimiyet duygusunu kalplerden siler. Bütün bunların sebebi, avamın iman esaslarını öğrenmemesi ve Kur’an ile sünnetteki hakikatlerden gafil kalmasıdır.

Azda olsa din eğitimi görmüş olanlar ise bunların bazılarının bütün gücü(himmeti) temizlik ve necaset hükümlerini, namazın ve orucun farzlarını öğrenmekten ibarettir. Bunlar dinin söz konusu iki ibadetin edasına münhasır olduğunu zannederler. Fıkıh kitaplarındaki şekliyle bunları yerine getirdi mi, diğer şartları yerine getirmeseler de dini ikame etmiş sanırlar. Bunlar yukarıda bahsedilen bozuk inançlarda ortaklıklar(aynıdırlar).

Bu gruptan bazıları ise muamelata dair tatbiki fıkıh hükümlerini öğrenir; çoğu bu ilmini kazanç veya sanatına vesile yapar. Bunların içinde bazıları da müftülük, kadılık ve müderrisliğe rağbet ederler. Bu meslekleri sadece maişet vesilesi olarak görürler. Geçim derdi, ilimlerine muhalif bir tavır sergilerse, ona aldırılmazlar ve cahiller gibi batıl akideler dayanırlar. Bu tiplerin bozuk amelleri sadece kendilerinde kalmaz avama da sirayet eder. Bu sebeple son grup avama ve havasa en tehlikeli olan gruptur ve sayıları da az değildir. Evet, hayrın Muhammed ümmetinde olduğu inkâr edilemez ve bu ümmette Kur’an’ın sınırları içinde yaşayan dinin sağlam kulpuna sarılan kalplerindeki iman hâkimiyet ateşini körüklediği için himmetlerini dine hasreden insanlar da vardır. Ancak çok azdırlar. Bunların sayısı diğerlerinden gelen kötülüklerin yok edilmesine yetmemektedir. Eğer Allah, halifemizi bu meseleye eğilmesi yoluyla bu ümmete lütfetmeseydi, bu ümmet kötü amallerin cezasını hemen çekecek ve Allah’ın hükümlerini göz ardı eden sapık bir toplum haline gelecekti.

Büyük halifemiz meseleye dikkat ettiler. Eğitim meselesinin çaresine bakılmak üzere irade-i saniye isdar ettiler. Bu ne büyük bir nimet ve ne azim bir merhamettir. Müminlerin kalplerini memnun etmiş, bu iradenin meydana gelmesinin müjdesi doğruların yüzlerini güldürmüş ve mü’minlerin emiri olan halifemizin şevketinin artması, devletinin devamı ve şanının yücelmesi için Allaha yakarış sedaları her tarafta yükselmiştir.

Zikredilen durumları düşününce, hem şeyhülislamın ve hem de komisyon azalarının vakıf olduğuna inandığımız; ancak kısaca işaret ettiğimiz sebepleri göz önüne alınca, anlıyoruz ki mü'minlerin emiri olan halifemiz, eğitim tarzı yine eskisi gibi camilerde ve bazı âlimlerin yanında devam etmekle beraber, sadece İslami okulların ders programlarını ıslah ederek arada bazı fıkıh kitaplarının da okutulmasını irade etmektedir. Zira ilimler uygulamalı(ameli), sağlam itikat esaslarına dayandırılmadıkça, yine yıkılmaya mahkûmdur. Yerleşse de sadece ihlâstan uzak ameller meyve verir, istenen neticeyi vermemekte batıl şeylere benzer. Halifenin mutlaka şunları irade etmiş olması gerekir: önce nazırların akideyi kuvvetlendirip, onu akıllarda hakim kılacak iman ilimlerine çevrilmesi, sonra bu ilimlerin insan nefesine tattıracağı lezzetlerin hatırlatılarak nefislerin terbiye edilmesi, bundan sonra insan nefsinin halleri ve ahlaki yapısını öğreten batını fıkıhın öğretilmesi; insanı helake götüren yalan, hıyanet, gıybet, kıskançlık, cimrilik ve benzeri kötü ahlaklarla, insanı kurtuluşa erdiren doğruluk, güvenilirlik, rıza, cömertlik, şecaat ve diğer faziletlerin anlatılması, buna ilaveten kitap ve sünnette zikredilen ilimlerdeki eğitim ve öğretim, tamamen şer-i şerife göre olacak, yani kaynağını kitap, sahih sünnet, sahabe görüşleri, İmamı Gazali ve emsali gibi onların yolunda giden selef alimlerinin görüşleri ve eserleri teşkil edecektir. Ana gaye iki esastır, birisi ıslah ve diğeri de istenen ıslahı doğuracak terbiyedir. Bunların ikisini de takviye edecek bir başka ilim dalı daha takip etmelidir ki, o da İslam Tarihi yani özellikle Hz. peygamber sahabeti Reşit halifeler devri ve bunların izinden giden Osmanlı halifelerinin tarihidir. İhtiyaç duyulan dini ilimlerin özeti budur. Ancak her biri ilk, orta ve son safha olarak ayrılmalıdır. Bunlardan her biri, insanların her tabakası için gıda hükmündendir. Dini ve siyasi hayatın kıvamı, bunlar iledir.

İnsanları üç tabakaya ayırıyoruz ve her biri için bu ilimlerin belli sınırlar içinde verilmesini teklif ediyoruz. Birinci tabaka: sanat, ticaret ve ziraatla uğraşan avam tabakasıdır. İkinci tabaka: devlet işlerini yürüten, askeri hizmetleri ifa ile vatani koruyan ve değişik rütbelerde adli görevleri yapan idareci tabakasıdır. Üçüncü tabaka ise irşat, eğitim ve öğretim hizmetlerini yapan, âlimler tabakasıdır. Bu taksimden gayemiz, her tabakadaki insanın daha fazla kemal arzusuna set çekmek değildir. Belki gaye, her tabaka için zaruri olan dini eğitimin sınırlarını çizmektir.

BİRİNCİ TABAKA: İlköğretim safhasıdır. Yani okuma, yazma ve hesap ilminin temel esaslarıyla yetinecek olan Müslümanların çocuklarıdır. Belli bir seviyede bunlar öğretilir,

muamelelerde kendilerine öğretilenlerden yararlanırlar sonrada sanat, ticaret, ziraat ve benzeri hususlarla meşgul olurlar. Bunlar askeri ve mülki rüştiye mektepleri ile vakıf mektepleri gibi okullardır. Devletin bunlardan beklediği itaat ve bağlılık duygusudur. Ruhlarını icap ettiğinde de seve seve vermeliler. Mallarını gerektiğinde Allah için, kızmadan ve rızalarıyla bol bol harcamalıdır. Yabancıların propagandası kalplerine yol bulup girmemeli. O halde ilköğretim safhasında kalplerine ve gönüllerine hamiyet ve İslami milliyet duyguları yerleştirilmelidir. Bunun yaşanmış misali İslam'ın ilk doğuş devri ile Osmanlı devletinin ilk hilafet yıllarıdır. Bugün Avrupa devletlerinde de bu ruh atalarımızdan geçmiş bir emanet olarak mevcuttur. Bu nedenle bu seviyedekilerin dini eğitimi için şu çeşit kitapların okutulması gerekir:

1- İslam mezhepleri arasındaki görüş ayrılıklarına girilmeden ehlisünnetçe ittifak edilmiş İslami inançlara dair münhasır bir kitap. Bu kitap da iman esasları, örneklerle donatılmış ikna edici delillerle ispat edilir. Kuran ayetleri ve sahih hadislerle açıklanır. Hıristiyanlarla aramızdaki ihtilafli hususlar üzerinde önemle durulur ve genç öğrencilerin zihinleri, her bölgeye yayılmış olan misyonerler ve propagandacıların şerrinden korunmak için onların batıl inançları belirtilir.

2- Helal-haram, kötü iyi ve ahlak, Kur'an ve sünnette bulunmayan, avama zararlı olan ve sonradan ortaya atılmış bidatlerle ilgili kısa bir kitap olmalıdır. Bu kitapta Kur'an ve hadislerden deliller ile, selefin uygulamasından örnekler verilir. Kitabın temelini insanın sadece Allah'a kul olması ve Allah ile Resülü dışında her şeyin manasız olduğu hakikatini anlatmak teşkil edecektir.

3- İslam tarihi ile ilgili kısa bir kitap da Hz. Peygamber'in ve sahabelerinin örnek ahlakları ve yaptıkları büyük işlerle ilgili özetlerle beraber, din uğruna mal ve canlarını feda edildiğini, İslam'ın kısa bir zamanda çok az taraftarı ve çok sayıda düşmanlarına rağmen nasıl hâkimiyetini kurduğunu, bunun tek sebebinin samimiyetle cihat ve birlik ruhunun olduğu özetlenecektir. Sonra da Osmanlı halifelerinin tarihi kısaca anlatılacaktır. Bu kitaplar, bütün Osmanlılara dağıtılacaktır. Yani Osmanlı Araplarına Arapça, Osmanlı Türklerine Türkçe ve saire takdim edilecektir. Bu kitaplarda zikredilen ayet ve hadisler kendi dillerinde yazılacaktır.

İKİNCİ TABAKA: Bunlar, şer'iyye, mülkiye, harbiye, tıbbiye ve sultaniye gibi yüksek okullarda okuyan Müslüman çocuklardır. Devletin bunlardan beklediği, bunların dinin ve devletin bekçileri olmalarıdır. Askeri sınıf, canını kılıcının ucunda bilecek, ölecek veya zafer kazanacaktır. Adliye sınıfı, adalet terazisini elinde tartacaktır. Adaletin kefelere bakacak,

ağır geleni tercih, dūşeni ise reddedecektir. Hakkı bulup hükmedecek ya da ölecektir. İdareci grup ise dirayet ve ihtisas gözlüğünü eline alacak, vatandaşların gizli haklarını ortaya çıkartacak, ölünceye kadar vatandaşların maslahatlarını korumak için devleti ayakta tutacaktır. İkinci tabakaya, ilk tabaka için yukarıda belirtilen dini eğitimin verilmesiyle birlikte, ayrıca yüksek okullarda şu kitapları da okutmalıdır.

1- Mantık, Münazara ve Cedel ilimlerinin mühim mevzularını ihtiva eden ilimlere giriş kitabı.

2- Akidelerle ilgili bir kitap. Bu kitapta yine İslam mezhepleri arasındaki görüş ayrılıkları zikredilmeksizin akli delillerle teyit edilmiş temel esaslar zikredilir. Ancak Hristiyanlar'ın fasit akideleri, en güzel bir şekilde ortaya konarak Hristiyanlarla bizim dinimiz arasında ki inançlar izah edilmelidir. Ayrıca İslam inançlarının uhrevi saadet yanında dünyevi ve medeni hayatı da temin ettiği anlatılır.

3- Helal ile haramı ve faziletlerle kötü ahlakı ilköğretimdekinden daha ayrıntılı bir şekilde açıklayan bir kitap olmalıdır. İyi ve kötü ahlakın sebepler ve sonuçları, akli ikna ve nefsi tatmin edecek şekilde izah edilir. Sonra da dini hükümlerin hikmetleri ve dünyevi hayatta olan faydaları, dinin esasları, selef-i salihin'in hayat tarzı esas alınarak açıklanmalı. Her iki kitabın da gayesi, kalplerde dini hamiyeti uyandırmak ve nefisleri ulvi şeylerden başka bir şey istemeyecek yüce bir makama yükseltmektir.

4- Hz. Peygamber'in hayatı, ashabının hayatı değişik asırlardaki büyük İslami fetihler ve Osmanlı halifelerinin yaptıklarını anlatan tafsilatlı bir tarih kitabı olmalıdır. Hadisler tamamen dini açıdan takdim edilmeli, siyasi yönleri bahsedilse bile ikinci derecede kalmalıdır. Bu kitapta İslam hâkimiyetinin yeryüzünün çeşitli bölgelerindeki durumu nakledilmeli ve kalpleri mevcudu muhafaza etmeden ziyade kaybedileni aramaya teşvik edecek ifadeler kullanılmalıdır. Sonra da bütün tafsilatıyla İslam'ın terakki sebepleri açıklanmalıdır.

Bu gruptaki gençlerin tıpkı birinci gruptakiler gibi, zikredilen kitapları kendi ana dilleriyle okumaları yeterlidir. Arapça ifadeler, Arap olmayanlar için açıklanmalıdırlar. Bunların dini eğitimleri için Arapça öğrenmeleri, ibadetlerde okuduklarının manalarına tefsir yoluyla vakıf olmaları, söylediğini anlamak isteyen bir okuyucu için gereklidir. Böylece hâkimin (şarr'i) istediği şekilde, zikrin fikri de, tesiri de söz konusu olur. Bu guruba İslami ilkokullarda öğretim hizmetini ifa edecek olan elemanlar da dâhildir. Bunların, mutlaka bu iş için zaruri olan hamiyet, iffet, devlet sevgisi, şer-i şerifin hükümlerine vakıf olma, yasaklar ve

emirleri bilme ve dinden olan şeylerle olmayanları birbirinden ayırma gibi vasıflara sahip olmaları gerekir.

ÜÇÜNCÜ TABAKA: Yukarıda zikredilen iki tabakaya ait kitapları halleden ve imtihanla bu konudaki imtiyazlı idraki ve istenen vasıflara sahip olduğu sabit olan Müslüman çocuklarıdır. Bunlar, ilim ve amelde en yüksek derecelere seçilmek için ayrılır ve bu ümmetin ilim ve amelde en yüksek derecelere seçilmek için ayrılır ve bu ümmetin ilim ve irfan rehberi olurlar. Yüksek okullar, orta öğretim ve hatta ilköğretimdeki dini öğretim (sayıları yeterse) bunlara tevdi edilir. İçlerinden ehli olanlar da kendi tabakaları için öğretim elemanı olarak seçilir. Devletin bunlardan istediği gayenin elde edilebilmesi için üç veya dört kitabın okutulması yetmez. Bunların daha çok kitap okumaları, dinde, basirette ve hitabette yeterli kudrete sahip olmaları gerekir. Zira bilinen şu ki irşadı talep edene yeten şey, mürşide yetmez, bunun için ihtiyaç duyulan ilimleri, kitapları isim olarak zikretmeden kısaca anlatacağız.

1- Kur'an tefsiri: Kur'an'ın arzuya ve anlaşılabilir olarak okunması ve Allah'ın ondan zikrettiği hikmet ve sırlardan haberdar olunması için en önemli ilim, tefsir ilmidir. Kur'an, Müslümanların başarısının sırrıdır. Müslümanların kaybettiklerini kazanabilmelerinin tek yolu ona dönmektir. Kur'an'ın sesi kalplerin derinliklerine inmedikçe buldukları uykudan uyanmaları mümkün değildir. Kur'an kendisini talep edene yakındır. Özellikle Arapların her çeşit tarihi ve ebedi değerleri onda bulunmaktadır. Kur'an'ın hakiki manalarının anlaşılması için, onu tefsir eden ve manasını esas alan Keşşaf Tefsiri ve Nisaburi Tefsiri gibi eserler okunmalıdır.

2- Kur'an'ı tefsir eden ve açıklayan Resulullah'ın beyanlarını almak ve Kur'an'ın nassına muhalif olan hadisler kabul edilmemek şartıyla hadis ilim okutulmalıdır.

3- Kur'an ve hadisleri anlayabilmek gayesiyle Arap Dil ve Edebiyatı ile ilgili nahiv, sarf, mean ve beyan ve benzeri ilimler.

4- Gazali'nin İhyas'ında yaptığı gibi, bütün tafsilatıyla ahlak ilimi.

6- Şer-i naslardan hükümler çıkarabilmek ve şer'i hükümlerin anlaşılması için gerekli olan külli kaideleri öğrenmek üzere usul-i fıkıh ilmi. Bu konuda Şatıbi'nin "el-Muvafakat" adlı eserini tavsiye ediyoruz.

7- Eski ve yeni tarih ilmi. Buna Hz. Peygamber'in hayatı detaylı olarak, ilk İslam devletlerindeki inkılâplar Osmanlı devleti tarihi ve İslam'ın bu dönemde haçlı seferlerinden sonra girdiği durgunluk devresini atlatması ve saire, bütün İslam tarihi dâhildir. Bütün bunlar

dini bilmemenin hükümlerinden inhiraf etmenin ve de İslam milletinin zayıflamasının tek sebebi ihtilaf olduğunun izahı içindir.

8- Hitabet, ikna ve Cedel ilmi de manaların zihinlere yerleştirilmesi, iman esaslarının gönüllerde tespiti ve nefisleri ilzam için gereklidir.

9- Kelam ilmini ve akideleri öğrenmek için değil, belki geniş fikirli ve kültür sahibi olmak için değişik mezheplerin görüşlerini bütün delilleriyle öğrenmek de gereklidir. Ayrıca akli meselelerde ihata gücünün artması için bazı İslami felsefe kitaplarının okunmasında da zarar yoktur.

İşte son tabakanın mutlaka okunması gereken ilimler bunlardır. Yukarıdaki öğretim metoduna uyulduğunda bu tabakanın ilim ve amellerle bezeneceği bir gerçektir. İbadet ve muamelata dair olan fıkıh ilminden hiç bahsetmedik. Zira ibadetler konusu, talebeler için kolaydır. Muamelat konusu da olan ihtiyaçta ise bütün Osmanlı ülkesinde ki Müslüman zimmi ve yabancı her talebe hakkını müdafaa ve talep için bunu öğrenmeye mecburdur. Diğer Dil, Fizik, Tabiat, İdare ve Osmanlı maarif nezaretinin belirlediği dersler ise zaten her medresede kanuna göre okutulmaktadır. Bunların dine zararı yoktur. Belki din onları, onlar da dini takviye eder.

Bu son tabakanın özellikle şeyhülislamın nezareti altında olması gerekir. Özel bir idaresi olur. Seçkin hocalar getirilir. Talebeleri idrak, zekâ ve ahlak açısından imtihanla en iyiler arasından seçilir. Okutulan ilimlerde ciddi bir imtihan hal, hareket ve ahlakı konusunda da tam bir soruşturma yapmadan diploma verilmez.

Bu üç derecedeki okullarda derslerin amacı, kalplere din sevgisini yerleştirmek ve her işte asıl gayenin o olduğunu öğrenmektir. Böylece bütün talebeleri aynı gayede birleştirmek mümkün olur. Bütün işlerde aynı gayeyi güderler. Ruhi ve manevi duyguları, din hizmeti ve onu müdafaa eden müminlerin emirine(Halifeye) meylederler. İslam milleti, öyle bir millet olur ki heybetinden ve gadabından korkular. Devlet böylece dış siyasetinde de güçlü hale gelir. Müslümanlar içten rahata kavuşurlar. Kısaca eğitim programlarının ıslahı, ölmek üzere olan İslam milletinin ihyasıdır.

Bu nedenle zikredilen ilimlerde ve özellikle de ahlak ve adap gibi sosyal ilimlerde, eğitim ve öğretimin, kalplere manaları göndererek onları harekete geçirecek ve gönülleri gaflet, tembellik rehavetinden kurtaracak şekilde bir hitabetle yapılması gerekir. Dersin

yanında, öğrencilerin ilimlere aykırı hareket ettikleri veya inandıklarını yapmada kusur gösterdikleri takdirde, hataları onlara hatırlatılmalı. Bu ihtarda, kalplerini tahrik ve gönüllerini etkileyecek bir üslup kullanılmalıdır. Bu sebeple öğrenim kadrosunun da imkân dairesinde akli ve ahlaki açıdan mükemmel olması gerekir.

Allah'ın "Eğer Allahın dinine yardım ederseniz Allah'ta size yardım eder. Ayaklarınızı sabit kılar."²⁸² Bizim yolumuzda cihat edenlere yollarımızı kolaylaştırır ve yol gösteririz."²⁸³ Allah kendisinden korkan müminlerle beraberdir."²⁸⁴ Kâfirler istemese de İslam dinini, bütün dinlere galip kılmak için"²⁸⁵... vb vaatlerine güvencimizden; yine rabbimizin: "Bir kavim kendini değiştirmedikçe Allah da onların hallerini değiştirmez."²⁸⁶ bilip Avrupa devletlerinin içinde bulunduğu hali de bildiğimiz için, kesin olarak biliyoruz ki dini eğitimin bahsedildiği şekilde ıslahı bütün Osmanlı Devleti'nin ruhuna sirayet edecek yeni bir hayat olacaktır. Kısa zamanda bu durum, bütün Müslümanların birleşmesini sağlayacak ve düşmanlarımıza rağmen Osmanlı Devleti'nin şemsiyesi altında bütün Müslümanlar toplanacaktır. Bu acizlerinin kanaati, devleti ve milleti koruyacak olan tek şey budur. Bunun için sarf edilecek gayret herhangi bir dâhili veya harici-siyasi işten daha faydalı olacaktır. Zira siyaset kuvvetlidir. Kuvvet ise şeref ve satvetle olur. Bu da birlikte oluşturulur. Birlik itaatle olur. Gerçek itaat da sağlam imanla mümkündür. Sağlam iman da arz edildiği şekilde oluşturulur. Osmanlı Devleti'ndeki Müslümanların çoğunluğu, dertlerinin devasının dinin emirlerine dönmekte olduğunu farkındadır. Hamdolsun o Allah'a ki devletimizi, istediklerini temin etmek için muvaffak eylemiştir.

İşte şeyhülislam'a arz ettiğimiz hususlar bunlardır. Kabul görürse bizim ve Müslümanların arzuladığı zaten budur. Görmezse biz acimize rağmen görevimizi yaptık. Allah'tan Emir'ül- Mü'minin ve devlet erkânın istediklerimizi yapmakta muvaffak kılmasını diler, halife-i a'zam'ın muzafferiyetine dua ederiz.

²⁸² Muhammed, 47/7.

²⁸³ Ankebüt, 29/69.

²⁸⁴ Nahl, 16/128.

²⁸⁵ Tevbe, 9/23.

²⁸⁶ Rad, 13/11.

VAİZLER VE MÜRŞİDLER HAKKINDA

Bir temenni olarak dini irşat görevi hakkında da kısaca arzda bulunacağız. Osmanlı Devleti'ndeki mektep ve medreseler, Osmanlı reayasına göre az değilse de yaşayan ahaliye göre azdır. Zira köylerdeki çoğunluk ve uzak bölgelerde yaşayan Araplar, evlatlarının eğitimini zaruri görmemekte ve yeterince de terbiye edememektedir. Ders programlarının ıslahı, onlara yararlı olamaz. Onlar bu ıslahattan mahrum kalırlar. Öğretim yaşını geçenler için de aynı şey söz konusudur. Her iki grup da devletin bir parçasıdır. Onlarında hak ve vazifeleri vardır. Onların cehaleti de devlete ve kendilerine zararlıdır. Bu nedenle onlarında ıslah edilmesi gerekir.

Bu, ancak onlara çocuklarını eğitmeleri için yapılacak bir davetle mümkündür. Bunlar eğitim ve öğretime teşvik edilir ve devlet de çocuklarının eğitimi için okul inşası ile mükellef olursa, devlet büyük bir mali külfet yüklenmiş olur. O halde eğitim ve öğretime davet edecek vaizler ve mürşitlerin bir görevi de zenginleri mali imkânları nispetinde mektepler inşa etmeye davet etmektir. Bunun için her beldede dernekler ve komisyonlar oluşturulmalı, ayrıca vaizler, meclislerde ve camilerde insanlara dinlerinden unuttuklarını hatırlatmak, kalplerine devlet sevgisini yerleştirmek ve gönüllerde müminlerin emirinin ve âlemlerin rabbinin Peygamber'in halifesine olan bağlılığı artırmak için güzel nasihatler yaparlar. Bunu için de dini anlatacak ve avamı irşat edecek mürşitlere ve vaizlere ihtiyaç vardır. Mürşitler üçüncü tabakada ki vasıflara sahip olmalıdır. Kısaca şer-i ve edebi ilimlerde tali derecede sahip, ahlak meselelerini bilen ve yaşayan, yaptıklarıyla söyledikleri bir olan ve insanlara her hususta rehberlik edecek insanlar arasından seçilmelidir. Her milletin vaizi kendi milletinin diliyle gayet fasih olarak konuşabilmelidir.

Ayrıca tez elden cuma hutbelerinin ıslah edilmesi ve liyakatli insanların eline verilmesi gerekir. Hatipler, avamı bizzat müşahede ettikleri olaylar hususunda uymalı, fesat ve zararlarını anlatmalı ve onlara doğru yolu göstermelidirler. Zaten Cuma da hutbeden hatibin kastettiği şey de budur.

Denilse ki birinci ve ikinci tabakalar için tavsiye eden kitaplar nerede?

Üçüncü tabakayı yetiştirecek eleman nerde?

Devletin tam itibar edeceği irşat kadrosu nerede?

Bunların masrafları nasıl karşılanacak?

Ayrıca üçüncü tabakanın yetiştirilmesi uzun zaman alacaktır.(bu nasıl olacak?)

Bunlara cevabımız şudur: ilk tabakaya ait kitapları hazırlamak çok kolaydır. Birimize bu görev verilirse, inşallah hemen yapılır. Şeyhülislamın nezareti altında hazırlanır. Her üç tabakada ki öğretim elemanlarına gelince (irşat ekibi de dâhil) bunların her beldede veya bir şehirde bulunmaları zor olsa da bütün Müslüman beldeler araştırılırsa, projenin başlaması için yeteri kadar eleman bulunabilir. Yeter ki niyet doğru ve gaye Allah rızası olsun. Bu tip insanlar dindar ve yalnız insanlardır. Devlet görevlilerinin kapılarını çalmazlar ve dini bir mesele görmedikçe makama talip olmazlar. Bu tipler aranmadan bulunmaz ve bilinmezler. Sonra başlangıç güzel olur ve ihlâsla gayret edilirse inşallah istenen sonuca ulaşılır. Üçüncü tabakanın eğitiminin uzun zaman almasına gelince Hıristiyan rahiplerinin en az 15 ve hatta 20 sene bu amaç için tahsil yaptıkları bilinen bir gerçektir. Bizde biliyoruz ki rahiplerin meşgul oldukları şeyler batıl şeylerdir. Hal böyle iken hakkın talibi olanların uzun müddet meseleyi bütün yönleriyle kavramak(ihata) etmek için araştırma yapmaları garipsenmemelidir.

Bu işin mali masraflarına gelince az da olsa arif ve sadık mal sahipleri bulunduğu kesindir. Devlet bu konuda vatandaşına nasihat etmelidir. Osmanlı ülkesinde bulunan mal sahibi kişilerin mali imkânlarından bu yöntemle istifade etmesi zor bir şey değildir. Küçük bir tecrübe dediğimizi doğrulayacaktır. Yeterki iş ehline verilsin. Bu konudaki sözlerimiz tamamen Müslümanlarla olan haberimizden ve uzun süre ahlaklarına olan bilgimizden kaynaklanmaktadır. Din hizmetlerini sadakatle yürütenlere ümitsizlik ulaşmaz. Çünkü kafirler dışında hiç kimse Allahın rahmetinden ümit kesmez. İşte bu acizlerinin hatırına gelen hakikatlerin özeti budur. Tafsilatı sözü uzattıkça uzatır. Eğer detaylı olarak öğrenmek için davet gelirse, davete riayet etmek için asla gecikmeyiz. Allah doğru yola hidayet edendir. O bize yeter ve o ne güzel bir vekildir.

Mısırlı Muhammed Abduh

Eski Mısır Meclis-i Maarif A'zası

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed. **A'malü'l-Kamile**. Muhammed Ammara (haz.). Beyrut: el Müessesetü'l Arabiye, 1972.
- Abduh, Muhammed. **Tevhit Risalesi**. Sabri Hizmetli (çev.). Ankara: Fecir yay., 1986.
- Abduh, Muhammed ve Reşit Rıza. **Tefsir'ül Kur'ani'l-Hakim, Tefsir'ül Menar**. Mehmet Erdoğan, Rahmi Yaran ve Harun Ünal, (çev.). İstanbul: Ekin yay., 2011.
- Abduh, Muhammed. **Makamtü Ebi'l- Fazl Bediüzzaman el-Hemedani ve Şerhuha**. Beyrut: el-Matbaatü'l-Katolikiyye, 1889.
- Abduh, Muhammed. **Hanotaux'un Hucumlarına Karşı Şeyh Muhammed Abduh'un İslamı Müdafaası**, M. Akif Ersoy (çev.). İstanbul: Tevsi-i Tıbaat Matbaası, 1331.
- Abduh, Muhammed. **el-İslam ve'n- Nasraniyye Maa'l-ilm ve'l-Medeniyye**, Kahire: Matbaatü'l Mevsuat, (t,yok).
- Abduh, Muhammed. **Fatiha Suresi ve Amme Cüzü Tefsiri**, Ömer Aydın, (çev.), İstanbul: İşaret yay., 2012.
- Abdelnasser, Walid Mohmoud. **İslamic Movement in Egypt**. Newyork: The Graduate Institute of International Studies, 1994.
- Abidin, Sami. **Eslu'l İnsan İnde'l Afgani ve Muhammed Abduh ve Reşit Rıza**. Beyrut: Dar'ul Harf'il Arabi, 2005.
- Abbas, Muhamud. **el Abkariyy'ül İslahi ve't-Ta'limü'l İmam Muhammed Abduh**. Kahire: Dar'ul Nehdertu Mısıriye , (t.y.)
- Akgündüz, Ahmet. **Belgeler Gerçekleri Konuşuyor I**. İzmir: Nil yay., 1989.
- Akgündüz, Ahmet. "Muhammed Abduh'un Gözüyle Osmanlı Eğitim Sistemi". **Sur Dergisi**. Sayı: 141, 1988.
- Akyüz, Yahya. **Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 100-M.S. 2008**. Ankara: Pegem yay., 2008.

- Alper, Ömer Mahir. “İslahat Çalışmalarının Şahidi, Muhammed Abduh”. **Haksöz Dergisi**. Sayı: 29-30-31, 1993.
- Alper, Ömer Mahir. “Urvetü’l- Vuska’dan Sırat-ı Müstakime”. **Haksöz Dergisi**. Sayı: 25, 1993.
- Arslan, Abdurrahman. **Modern Dünyada Müslümanlar**. İstanbul: İletişim yay., 2010.
- Armağan, Mustafa ve Mian Muhammed Şerif(Ed.). **İslam Düşüncesinin Tarihi**. İstanbul: İnsan yay., 1991.
- Bayram, Ali ve M. Sadi Çöğenli, **M. Abduh Reşit Rıza ve İctihat**. Erzurum (Y. Yok.), 1977.
- Bayraktar, Mehmet Faruk, **İslam Eğitiminde Öğretmen Öğrenci Münasebetleri**, İstanbul: İfav yay., 1989.
- Black, Antony. **The Historiy Of İslamic Political Thought**. Edinburgh university Pres, 2001.
- Beyhaki. **el-Cami’li-Şuabi’l-İman**. Bombay: ed-Daru’s-Seleffiye, 1986.
- Buhari. **el-Edebü’l-Müfred**. Beyrut: Darü’l Kütübi’l İlmiyye, 1985.
- Cüнди, Abdülhalim. **el-İmam Muhammed Abduh**. Kahire: Darü’l-Maârif, 1987.
- Cüндiođlu, Dücane. **Bir Kur’an Şairi Mehmet Akif ve Kur’an Meali**. İstanbul: Birun Kültür Sanat yay., 2000.
- Davutoğlu, Ahmet. **Din Tahripçileri**. İstanbul: Bedir yay., 1997.
- Doğrul, Ö. Rıza. “Abduh, Şeyh Muhammed”, **TİA**. İstanbul: Asarı İlmiye Neşriyatı, c. II, 1944.
- Emin, Osman. “Muhammed Abduh’un İslam İnancını Savunması”. Necdet Ünal (çev.). **DEÜİFD**. XXVIII/2008, 1960.
- Eliaçık, R. İhsan. **İslam’ın Yenilikçileri II**. İstanbul: Söylem yay., 2001.

- el-Behiy. Muhammed, **Çağdaş İslam Düşüncesinin Oluşumu ve Batı**. İbrahim Sarmış (çev.). İstanbul: Girişim yay., 1986.
- Ersoy, Mehmet Akif. **Safahat**. (Edisyon kritik), haz: M Ertuğrul Düzdağ, Ankara: Kültür Bakanlığı yay., 1990.
- es-Semarrai, Hasib. **Dini Modernizm'in Üç Şövalyesi: Cemalettin Afgani, Muhammed Abduh, Reşit Rıza**. Ali Nar (çev.). İstanbul: Bedir yay., 1981.
- Gencer, Bedri. **İslam'da Modernleşme**. Ankara: Lotus yay., 2008.
- Haddad, Muhammed. **Kırae Cedide fi-Hitabi'l- Islahi'd-Dini**. Beyrut: Darü't-Talia, 2003.
- Haurouni, Albert. **Çağdaş Arap Düşüncesi**. Latif Boyacı ve Hüseyin Yılmaz (çev.). İstanbul: İnsan yay., 1994.
- İbn-i Sahnun. **Eğitim Öğretimin Esasları**. Mehmet Faruk Bayraktar (inceleme ve çev.). İstanbul: İfav yay., 2005.
- İnayet, Hamit. **Arap Düşüncesinin Seyri**. Hicabi Kırılancık (çev.), İstanbul Yöneliş yay., 1991.
- İnanç, Adnan. "Dünden Bugüne İslam Eğitim Süreçleri", **Bilge Adamlar Dergisi**. Sayı: 28, 2012.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslam Düşüncesine Etkileri". **AÜİFD**. Sayı: 26, 2006.
- İşcan, M. Zeki. "Muhammed Abduh'un Dini ve Siyasi Görüşleri", **Yayınlanmış Doktora Tezi**. Atatürk Üniversitesi, SBE, 1997.
- Karaman, Hayreddin ve Reşit Rıza. **Gerçek İslam'da Birlik**. İstanbul: İz yay., 2007.
- Keskioğlu, Osman. "Muhammed Abduh", **AÜİFD**. c.17, Sayı: 18, 1970.
- Kılavuz, Saim. **İslam Akaidi Ve Kelam'a Giriş**. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.

- Koçak, Rukiye. “Muhammed Abduh’ta Selef Eğilimler”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**. Marmara Üniversitesi, SBE, 2006.
- Lapidus, Ira M. **İslam Halkları Tarihi I**. Yasin Aktay (çev.). İstanbul: İletişim yay., 2013.
- Fazlurrahman. **İslam ve Çağdaşlık**. Alparslan Açıkgenç ve M. Hayri Kırbasoğlu (çev.). Ankara: Fecir yay., 1990.
- Rıza, Reşit. **Tarihü’l- Ustazü’l –İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh**. Kahire: Matbaat’ül-Menar, 1931.
- Sırma, İhsan Sürreya, **II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti**. İstanbul: Beyan yay., 1990.
- Somel, Selçuk Akşin. **Osmanlı Eğitim Modernleşmesi (1839-1908)**. Osman Yener (çev.). İstanbul: İletişim yay., 2010.
- Tutucu, Sümeyra. “Muhammed Abduh’un Hadisçiliği”, **Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi**. Cumhuriyet Üniversitesi, SBE, 2010.
- Okiç, Muhammed Tayyib. **İslamiyette Kadın Öğretimi**. Ankara: Diyanet Vakfı yay., 1984.
- Özervarlı, Mehmet Sait. “Muhammed Abduh”, **Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**. Ankara: Diyanet yay., c. I,
- Özeri, Zeynep Nezahat. **Okul Öncesi Din ve Ahlak Eğitimi**. İstanbul: Dem yay., 2004.
- Zey’ur, Ali. **el Efgani ve Abduh fi İşkaliyyati’t- Terbeviyye ve’l kıyemi ve’l Va’yi’l-La siyasi**. Beyrut: Muessetü’l-İzzetin, 1993.
- Zey’ur, Ali. **el Hitabu’t-Terbevi ve’l Felsefi inde Muhammed Abduh**. Beyrut: Daru’t-Talia, 1988.

